જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયો છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના સુવિચારણા પ્રગટ થયા પછી જ થાય છે. સુવિચારણા એટલે આત્મા વિષેનું ચિંતન. પોતે પોતાને ચિંતવતો થાય, પછી જ રત્નત્રય એ જ મારું સ્વરૂપ છે, તે સમજાય. એવી સમજણ જીવમાં મુમુક્ષુતા પ્રગટાવે. પછી જ આરાધના માટે ઉદ્યત થાય.

જ્યાં સુધી પરભાવોની પ્રીતિ છે અને તેનું જ ચિંતન છે ત્યાં સુધી પદાર્થોને મેળવવા, જાળવવા અને ભોગવવામાં જ જીવ રાચતો હોય છે. તેમાંથી બહાર નીકળવાનું તેને સૂઝતું નથી. સદ્ગુરુના યોગે પણ અવળો ચાલે તેથી સ્વભાવને જાણી શકે નહીં.

અહીં આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં એ જ બતાવ્યું કે સુપાત્ર જીવને સદ્ગુરુનો યોગ મળે, તો એ અણમોલ તક તેના જીવનમાં નંદનવન ખીલવવાના સુભગ નિમિત્તરૂપ બને. આત્માર્થી માત્ર આત્માના અર્થે જ આવા સુયોગને શોધતો હોય. એ મળે એટલે આત્મામાં પડેલા બીજને પાંગરવામાં સમય ન લાગે.

આપણા ઈતિહાસમાં એવા ઘણા માર્ગાનુસારી સંતો થયા કે જેમને જીવનમાં એક વાર સત્સંગ મળ્યો અને આખાયે જીવનનું પરિવર્તન થઈ ગયું. લોઢું તો તપેલું જ હોય પણ તેના પર ગુરુકૃપાનો હથોડો પડે કે ઘાટ ઘડાઈ જાય. પછી એ જ ગુરુદેવના નિયમિત સત્સંગમાં ગુરુદેવ દ્વારા અપાયેલા કડવા પણ આરોગ્યકારી ઔષધના ધીમા સેવનથી ધીરે ધીરે તેની પાચનશક્તિ વધતાં, ઉપદેશને પચાવતો જાય. એના પરિણામે તેનામાં સુવિચારણા રૂપ આરોગ્ય પ્રગટ થાય છે. સુવિચારણા પ્રગટ થવાથી શું થાય તે શ્રીમદ્જી બતાવે છે –

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ....૪૧....

સુવિચારણા જાગ્રત થવાથી, પરિણામસ્વરૂપ નિજનું જ્ઞાન થાય છે. પોતે પોતાને જાણે છે, પોતે પોતાને અનુભવે છે. આ અનુભવ, આ ઓળખાણ અંતરથી થાય છે, બહારથી નહીં.

આત્માની ઓળખાણ અને એ સિવાયના સંસારના સમસ્ત પદાર્થોની ઓળખાણ, આ બન્નેમાં બહુ મોટું અંતર છે. બહારના પદાર્થો, વ્યક્તિઓ કે સ્થાનો વિષેની ઓળખાણ બૌદ્ધિક સ્તરે થાય છે. કોઈ એક વ્યક્તિને આપણે ઓળખતા હોઈએ તો તેનું નામ, ઠામ, જ્ઞાતિ, વ્યાપાર, તેના અન્ય સાથેના સંબંધોથી ઓળખીએ છીએ. એથી આગળ વધીને તેનું સામાજિક સ્થાન શું છે એ ખબર હોય. વળી એ કદાચ કંઈક વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવતો હોય તો એ પણ જાણતા હોઈએ. પણ આ બધી જ ઓળખાણો આપણી બુદ્ધિ દ્વારા થયેલી છે.

વળી કોઈ સાથે સ્નેહ-સંબંધ હોય, પ્રેમભાવથી એની સાથે જોડાયેલા હોય તો એ ઓળખાણ હૃદય સુધી પહોંચે. હૃદયથી હૃદયને ઓળખતા હોઈએ. આપણી લાગણીઓ સાથે જોડાયેલો એ તંતુ હૃદયનાં સુખ-દુ:ખનો અનુભવ કરાવે. આ બધું જ હોવા પછી પણ તેમાં આત્મિક અનુભવ નથી થતો.

બૌદ્ધિક કે હૃદયના સ્તર સુધી પહોંચેલી ઓળખાણનાં સંવેદનો એટલાં ઊંડા નથી હોતાં, જેટલાં આત્મ-અનુભવનાં હોય. આત્માને અનુભવવા માટે દેહ, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, હૃદય બધાંથી પર થઈને આત્માના ઊંડામાં ઊંડા સ્તરને સ્પર્શ કરવાનો છે. આ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ નિજનું જ્ઞાન થાય છે.

તેમજ દેહ અને ઈન્દ્રિયના સ્તરે થતા અનુભવોને આપણે અનુભવ્યા છે. બાહ્ય સુખ-દુ:ખનું વેદન કર્યું છે. પણ આત્માનો અનુભવ તો એવો છે કે જે અનુભવ્યા પછી એક પ્રકારની તૃપ્તિ અને ચિરકાળની પ્રસન્નતા રહ્યા કરે છે, જેને જીવ માણ્યા કરે છે. તેને માણીને મમળાવ્યા કરે છે. એ માણ્યા પછી કોઈ પણ પ્રકારની અતૃપ્તિ કે દુ:ખોનો અનુભવ શેષ

રહેતો નથી. જ્યારે ઈન્દ્રિયગમ્ય અનુભવ પછી અતૃપ્તિ રહે છે. સુખની પાછળ દુ:ખનો પડછાયો ઊભો હોય છે. તેથી જ શ્રીમદ્જી કહે છે –

પશ્ચાત્ દુ:ખ તે સુખ નહીં

ઈન્દ્રિયજન્ય અનુભવમાં સુખની માન્યતાવાળા જીવોને વિચારવું ઘટે કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિષયસુખ મેળવ્યા પછી તેની પાછળ હતાશાનું, અતૃપ્તિનું, અરુચિનું દુ:ખ ઊભું જ હોય છે. વળી સંસારનાં સુખોની અનુભૂતિ નિરંતર સુખમય જ હોય એવું પણ નથી બનતું. એ સુખ ભોગવતાં-ભોગવતાં પણ વચમાં દુ:ખનો વિચાર, દુ:ખનો અનુભવ થોડી ક્ષણો માટે થઈ જતો હોય છે. ત્યાં સુખ સ્થાયી નથી. માટે એ બધા જ અનુભવો પરિણામે દુ:ખકર્તા જ છે.

વળી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખાનુભૂતિ મન સુધી જ પહોંચે છે. એથી વધુ ઊંડાણમાં જઈ શકે નહીં. મન જડ છે. જડના આશ્રયે નીપજેલું સુખ ચેતનને સુખ કેમ આપી શકે? ચેતનનું સુખ તો ચેતનમાંથી જ આવિર્ભૂત હોય. માટે જ ઈન્દ્રિય મનનો આશ્રય છોડીને આત્મા સુધી પહોંચે ત્યારે નિજજ્ઞાન થાય, અને એ જ્ઞાન દુ:ખરહિત સુખ આપે.

નિજજ્ઞાન એટલે પોતાને પોતાની ઓળખાણ. પોતાનો પરિચય, પોતાનો અનુભવ, પોતામાં સ્થિરતા. આ બધી ક્રમિક વિકાસની અવસ્થાઓ છે. નિજાનંદની મસ્તી અનુભવતો જીવ ક્રમે-ક્રમે ક્યાં સુધી પહોંચે છે! અહીં તે કડી જોડાયેલી છે. સહુથી પ્રથમ અંતરમાં આત્માર્થ દશા, દશા પછી સદ્ગુરુનો યોગ, સદ્ગુરુના બોધના આશ્રયે સુવિચારણા, સુવિચારણાથી નિજજ્ઞાન અને નિજજ્ઞાનથી મોહનો ક્ષય, પરિણામે, નિર્વાણ. આમ આત્માર્થદશાનું પક્વ ફળ છે મોક્ષ. માટે જ સમ્યગ્દર્શનની મહત્તા અપંરપાર છે. શ્રીમદ્જીએ આવા સમ્યગ્દર્શનને ઠેર-ઠેર નમસ્કાર કર્યાં છે.

અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુરૂપ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યાંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.

જીવમાં જાણવાની શક્તિ તો પડી જ છે. જાણવું એ આત્માનો સ્વભાવ છે. તેથી ઈન્દ્રિયાદિનાં સાધનો વડે જાણ્યા કરતો હોય પણ એ

જ્ઞાન રાગ-દ્વેષના નિમિત્ત રૂપ બની, આજ સુધી સંસાર વધારનાર જ બન્યું છે. જીવ જે કંઈ જાણે, તેમાં સારા-નરસાનો આરોપ કરે, તેથી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય તે સહજ છે. રાગ-દ્વેષ સંસારનું કારણ છે તેથી જ્ઞાન કરીને જીવે સંસાર જ વધાર્યો, પણ જીવ જ્યારે સ્વસન્મુખ થાય છે, નિજને અનુભવે છે, એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે અંદર એક ક્રાન્તિ ઘટિત થાય છે. અનાદિકાળથી જે જ્ઞાને માત્ર સંસારનું ભ્રમણ કરાવ્યું હતું તેની પોતાની દિશા બદલાતાં માત્ર એક સમયમાં તે સંસારનાશના હેતુરૂપ બની જાય છે. આજ સુધી જે ભાવોનું પોષણ કર્યું હોત તેને એક ઝાટકે છેદી નાખે છે. આ છે સમ્યગ્દર્શનનું અપૂર્વ બળ.

આવા મહિમામય સમ્યગ્દર્શનની વિશેષતા વધુ બતાવતાં શ્રીમદ્જી કહે છે –

સમ્યક્ત્વ કેવળજ્ઞાનને કહે છે કે હું જીવને મોક્ષે પહોંચાડું એટલે સુધી કાર્ય કરી શકું છું. અને તું પણ તે જ કાર્ય કરી શકે છે; તું તેથી કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરી શકતું નથી, તો પછી તારા કરતાં મારામાં ન્યૂનતા શાની? એટલું જ નહીં, પરંતુ તને પામવામાં મારી જરૂર રહે છે.

અહીં સમ્યગદર્શન જ જીવની વિકાસ અવસ્થાનું અતિ મૂલ્યવાન પ્રથમ ચરણ છે તે બતાવ્યું. સમ્યગ્દર્શન પછી જ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. મોક્ષે જવા માટે જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે તે જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી અંતરમાંથી ઊપડતો નથી. તેથી સમ્યગ્દર્શન જ મોક્ષે પહોંચાડનાર મૂળભૂત કારણ છે. વળી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં કોઈ જીવ મોક્ષ પામતો નથી. તેથી કેવળજ્ઞાન પણ મોક્ષનું કારણ છે. છતાં અહીં સમ્યગ્દર્શન કહે છે કે હું ન હોઉ તો તું આવી શકે જ નહીં. એટલે પહેલું મહત્ત્વ મારું જ છે. અહીં આપણે સમ્યગ્દર્શન અને કેવળજ્ઞાનનો ભેદ સમજીએ.

સમ્યગ્દર્શન એટલે યથાર્થ જ્ઞાન. પણ અહીં આત્મા અને જ્ઞાન જુદાં છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાન એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન, જેમાં આત્મા પોતે જ જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે. આત્મા અને જ્ઞાન અલગ નથી રહેતાં.

બંધુઓ! આ વાર્તાલાપથી કેવળજ્ઞાનને નીચું સમજવાનું નથી. પણ

રહસ્ય એ છે કે સમ્યગ્દર્શનરૂપ બીજ વાવ્યા વિના, નિર્વાણરૂપ ફળ મળે નહીં. મીઠાં મધુરાં ફળના રસ માણીએ છીએ એ બીજને આભારી છે. બીજ ન જ હોત તો ફળ મળી શકત જ નહીં, માટે ફળના રસનો આસ્વાદ માણતાં દૃષ્ટિ સમક્ષ બીજનું મૂલ્ય હોવું જ ઘટે. એ બીજ એટલે જ સમ્યગ્દર્શન, એ બીજ એટલે જ નિજજ્ઞાન. શ્રીમદ્જીના શબ્દોમાં –

વહ કેવલકો બીજ ગ્યાનિ કહે

આવું નિજજ્ઞાન થતાં મોહનો ક્ષય થાય છે. થાય છે એટલે જ નિજ-જ્ઞાન પછી સમ્યક્પુરુષાર્થ ઊપડે છે, કે જે મોહના ક્ષયરૂપ પરિણામ પ્રગટ કરે. નિજાનુભૂતિ પહેલાંનો પુરુષાર્થ બહુ થોડું ફળ આપે છે, જેને આપણાં શાસ્ત્રોમાં અકામનિર્જરા કહી છે. સમ્યગ્દર્શન પહેલાંનો પુરુષાર્થ સર્વથા વ્યર્થ નથી, કારણ અનાદિના મિથ્યાત્વી જીવને સમકિત પામવા માટે જે પુરુષાર્થ જોઈએ તે તો મિથ્યાત્વ દશામાં રહીને જ કરવાનો છે. જો મિથ્યાત્વ દશાના પુરુષાર્થથી કશું જ ફળ ન મળતું હોત તો કોઈ પણ જીવ કદી સમકિત પામી શકત જ નહીં. પણ એમ નથી! મિથ્યાત્વ દશાનો પુરુષાર્થ જ સમકિત પ્રાપ્તિનું કારણ છે. હા, એટલું સાચું કે સમકિતપ્રાપ્તિ માટે કશું જ ના કરે અને અન્ય અનુષ્ઠાનો સેવે તો તેનાથી નિર્જરારૂપ લાભ બહુ થતો નથી. પણ સમકિત પછી કરાયેલો એટલો જ, બલ્કે એથી પણ ઓછો પુરુષાર્થ વધુ ફળ આપે. કર્મનિર્જરા થોકબંધ કરે અને આત્મિક વિકાસ શીઘ્રતાથી થાય. તેથી જ સમ્યગ્દર્શનનું અપૂર્વ મહાત્મ્ય છે.

સમ્યગ્દર્શન પછી પણ ઘણી ઉગ્ર સાધના કર્યા પછી જ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન મહાવીર કેટલી અસાધારણ યોગ્યતા લઈ જન્મ્યા છે. સમકિત અને ત્રણ જ્ઞાન સાથે છે પણ મોહનીયકર્મ પડ્યું છે, જેની સાથે લડવાનું છે. કેટલો સમય લાગ્યો? ૧૨ વર્ષ અને ૧૩ પક્ષ! બંધુઓ! વિચાર કરજો! પ્રભુએ આટલો લાંબો સમય શું કર્યું? ગ્રન્થકારો કહે છે, અમુક તપ કર્યા. આપણી પાસે પ્રભુની તપશ્ચર્યાના આંકડા ઉપલબ્ધ છે. છઠ, અઠ્ઠમ, અર્ધમાસી માસખમણ, ચારમાસી, છમાસી આદિ આદિ તપની ગણતરી આપણે કરી છે. પણ શું પ્રભુએ માત્ર આટલું જ કર્યું? નહીં! આ તો બહારથી તેમના દેહને કેટલું તપવું પડ્યું.

તેનું ગણિત માંડ્યું આપણે! તેઓના આત્મભાવોમાં શું શું ચાલ્યું?

તેઓના અંતરમાં પડેલી મોહદશા કેવી પ્રચંડ હશે? કે તે દશાને પલટાવી, અત્યંત નિર્મોહદશાની પ્રાપ્તિ કરતાં કરતાં કેટલો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો? બંધુઓ! વિચારો! જેઓ પોતાના બાલ્યકાળમાં અપ્રતિમ સામર્થ્યનો અનુભવ માનવોને જ નહીં પણ દેવોને પણ કરાવે છે. દેવોએ તેઓને વીર જ નહીં, મહાવીર કહેવા માટે બાધ્ય થવું પડ્યું. પ્રભુ પાસે હાર કબૂલ કરવી પડી અને એ દેવો પ્રભુના ચરણસેવક બની ગયા. આવી અનુપમ શરીર શક્તિ, મનશક્તિના ધારક, નિર્ભયતા અને સાહસિકતાને વરેલા, કરુણા અને કોમળતા, જેમના રોમ-રોમમાં ઝળકી રહી છે એવા એ અખૂટ શક્તિના ધારક આત્માને આટલા લાંબા સમય સુધી પોતાના અંતર સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું! કેટલું કઠિન હશે એ? ઉપસર્ગો અને પરિષહો શરીર અને મનને સહેવા પડ્યા તો આત્માને શું-શું નહીં સહેવું પડ્યું હોય? અને તેમાંથી પાર ઊતર્યા તો મોહદશાનો સર્વથા નાશ કર્યો.

બંધુઓ! ગાથામાં શ્રીમદ્જીએ કહી દીધું કે 'તે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ પામે પદ નિર્વાણ.' કેટલું સરળ લાગે છે! નહિ? નિજજ્ઞાન થયું, તેણે મોહનો ક્ષય કર્યો અને મોક્ષ પામી ગયા. આ તો જાણે 'તાવ આવ્યો ને ટપ મૂઓ' એવું જણાય છે. પણ ના, આ એટલું સરળ નથી. માત્ર એક પ્રભુ મહાવીરની સાધનાને વિચારીએ તો પણ અત્યંત કઠિન લાગે છે. પણ આવા તો અનેક જીવો મુક્તિને પામ્યા અને સહુને આવા કે આનાથી પણ વધુ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા રહી છે. કંઈ કેટલાયે મહાપુરુષોની સાધનાના ઈતિહાસથી આપણે અજાણ છીએ. તે સહુ પરમ પુરુષાર્થ વડે જ મોક્ષ પામ્યા છે.

એવો પુરુષાર્થ પ્રગટે ત્યારે મોહનો ક્ષય થાય અને નિર્વાણપદને પામે. જે પદની પ્રાપ્તિ પછી જીવ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. કશું જ કરવાનું શેષ રહેતું નથી. એવું અંતિમ પદ એટલે જ નિર્વાણપદ!

પદની પ્રાપ્તિ સહુને કરવી છે. પણ કેવું પદ? બંધુઓ! તમને પૂછે તો શું જવાબ આપશો? કોઈ મોટી સંસ્થાના પ્રમુખપદે, કે મંત્રીપદે હો તો એનો ગર્વ કેટલો? અને ન હો તો એ પદ મેળવવા માટેની ઝંખના

કેટલી? કાવાદાવા કેટલા? રાજકીય ગંદી રમત કેટલી? એ પદ મેળવી માન, પ્રતિષ્ઠા મેળવી લેવી છે. પણ હું તો કહું છું કે આવું પદ પામીને કંઈ મેળવતા નથી, ગુમાવો છો. પદ મળે એટલે તમારું સન્માન થાય, તમને હાર પહેરાવવામાં આવે. ત્યારે વિચારો છો? કે જીવનમાં તો ખોટના ખાતામાં જ બેઠા છીએ અને આ એક વધુ હાર થઈ! હાર પહેરાવ્યો અને અભિમાન વધ્યું એટલે પહેલાં તો ત્યાં જ એક પગથિયું નીચે ઊતર્યો. અને પછી એ અહંના પોષણ માટે ઢગલાબંધ રાગ અને દ્વેષની પરંપરા! ત્યાં તો સખત પતન! તો કહો મેળવેલું આ પદ ઉત્થાનની સીડી કે પતનની નિશાની – શું કહેશો? બંધુઓ! આવાં પદ જીવને વિભાવોમાં જ ઘસડી જાય છે. માટે એ પદની લાલસા રાખવા જેવી નથી. પદલોલુપી માણસ રાજકીયક્ષેત્રે કે સામાજિકક્ષેત્રે કેટલું આત્મ-અહિત કરતો હોય છે તે તમે સહુ પણ સારી રીતે જાણો છો! સેવાના નામે માત્ર લૌકિક માન જ એને ખપતું હોય! એ ન મળે તો જોઈ લ્યો એની દશા! કેટલી ભયંકર! માટે જ અહીં અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં આ બધાંને પરભાવ કહી છોડવાની વાત કરી. પરભાવોમાં નિમગ્ન રહેવું તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એવો જીવ આત્માર્થ પામી શકે નહીં.

અહીં તો આત્માર્થી જીવના વિકાસની કિંમત છે. નિર્વાણ જેવા પદનો એ અધિકારી બને છે. જુઓ! અહીં પણ અધિકારની વાત આવી. પણ એ તો પોતાનો પોતા પર સર્વાધિકાર! પોતા પર બીજાનો અધિકાર નહીં! ભૂતકાળે અનંત સિદ્ધો થયા પણ એ પહેલાં થયા માટે સીનિયર છે અને નવા થયેલા સિદ્ધો પર અધિકાર જમાવે? નહીં! સહુ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર! પોતપોતામાં જ! બીજે કશે જ નહીં! આવી નિજાનંદની અનુપમ મસ્તી જ્યાં આઠે પ્રહર રહે, તેવું નિર્વાણપદ. જે જીવનું ચરમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

સુવિચારણાના ફળરૂપ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ, ત્યાં પુરુષાર્થનો પૂર્ણ વિરામ. આગળના ભાવ અવસરે....

e

ગુરુ-શિષ્ય સંવાદથી...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના જેણે નિજાનુભૂતિ કરી છે, તે જ કરી શકે છે. નિજાનુભૂતિ વિહોણો જીવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના નામે અનેક અનુષ્ઠાનો સેવતો હોય, પણ તેનો તે પ્રયાસ મિથ્યા સાબિત થાય છે.

સમ્યગ્ પુરુષાર્થ તો તે જ કે જેથી મોહનો ક્ષય થાય. શ્રીમદ્જી પણ સમ્યગ્દશાના પ્રાગટ્યના ઉપાયો, આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં બતાવે છે. દશા પ્રગટે એટલે દિશા મળે છે અને એ દશા તેમ જ દિશા બન્ને પામવા માટે જ આ ગાથા કહે છે –

ઉપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય;
ગુરુ-શિષ્ય સંવાદથી, ભાખું ષટ્પદ આંહી....૪૨....

આત્માર્થીનાં લક્ષણો છેલ્લી કેટલીક ગાથાઓમાં બતાવ્યાં. તેનામાં રહેલી વિચારદશા કેવી હોય તે પણ દર્શાવ્યું. હવે આવી વિચારદશા પ્રગટે અને મોક્ષમાર્ગ સમજાય તે માટે આ શાસ્ત્રનાં હાર્દરૂપ છ પદો ગુરુ-શિષ્યના સંવાદથી કહેવામાં આવશે. શિષ્યના મનમાં શંકા થાય છે. ગુરુદેવ સમીપે એ શંકા રાખે છે અને કૃપાળુ ગુરુદેવ સમાધાન આપે છે.

અહીં શ્રીમદ્જીએ સંવાદશૈલી શા માટે અપનાવી હશે? વાસ્તવમાં તો પોતે જ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા અને પોતે જ સમાધાન આપ્યું છે. છતાં એક સુપાત્ર શિષ્યની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેટલી પ્રબળ હોય? તથા જ્યારે આત્મલગની લાગે ત્યારે આત્માને સમજવા માટે તેના મનમાં કેવા-કેવા પ્રશ્નો ઊઠી શકે તે બતાવતાં આ શૈલી ગ્રહણ કરી હોય તેમ લાગે છે. શિષ્યે શંકા કે કુશંકાના ભાવથી કુ-તર્કો નથી કર્યા પણ વીતરાગની વાણીમાં અતૂટ શ્રદ્ધા હોવા પછી પણ તત્ત્વના ભાવો હૃદયમાં સ્થિર થયા નથી. માટે જ, પોતાની શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરવા અર્થે શંકાઓ રજૂ કરી છે.

AT-BOOK-2

બંધુઓ! શંકા કોને થાય? બે સિવાય બધાંને જ! એક તો તદ્દન અજ્ઞાની જેણે તત્ત્વ શબ્દ પણ સાંભળ્યો નથી કે જેના મનમાં કદી કંઈ જાણવું જોઈએ એવું ભાન પણ નથી, તેને શંકા ન થાય. અને બીજા સંપૂર્ણ જ્ઞાની, જેમને આખાયે લોકના પદાર્થો સ્પષ્ટ પ્રતિભાસે છે, સર્વથા પ્રત્યક્ષ છે. તેઓ પોતે જ સર્વજ્ઞાતા છે. ત્યાં શંકાને અવકાશ નથી. આ બે સિવાયના જીવો કે જેઓ નથી તદ્દન અજ્ઞાની કે નથી સંપૂર્ણ જ્ઞાની, તેઓને શંકા થવાની સંભાવના છે, અને તેમાંય આત્મમાર્ગે જેની સુપાત્રતા કેળવાઈ છે તેને આત્મતત્ત્વ વિષે જ શંકા થાય છે.

આવી સત્પાત્રતા પ્રગટ થાય અને સમર્થ ગુરુના આશ્રયે શંકાઓનું સમાધાન થાય તો શિષ્યની ભાવધારા વધુ ઉલ્લસિત થાય છે અને આગમોનાં ઊંડા રહસ્યોને એ પામી જાય છે. મોક્ષમાર્ગ સમજાય છે. ભારતની પરંપરામાં યોગ્યતા વિના, જ્ઞાન ન દેવાની ઊંડી સૂઝ મહાપુરુષોમાં હમેશાં રહી છે. અરે! એક શિષ્ય ઘણો યોગ્ય હોય, ગુરુદેવનું અંતઃકરણ તેને સર્વ જ્ઞાન સોંપી દેવાની ઇચ્છાવાળું હોય અને આપે પણ ખરા! પણ વચમાં જો યોગ્યતા ચુકાઈ જાય તો જ્ઞાનયજ્ઞ અધૂરો રહી જાય.

આપણા ઈતિહાસનું એક અજોડ પાત્ર એટલે મુનિ સ્થૂલિભદ્ર, જેમણે ભોગ અને યોગ બન્ને પાઠો જગતને શીખવ્યા. એક વખતનો ઉત્કૃષ્ટ ભોગી, ત્યાગમાર્ગે ગયો ને એવો જ સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી પણ બની ગયો. અંતરમાં નિર્વેદ જાગતાં આચાર્ય સંભૂતિવિજયજીના ચરણોમાં સંયમગ્રહણ કરી રત્નત્રયની આરાધનાની સાથે-સાથે ઉગ્ર તપે તપી રહ્યા છે. ભાવોમાં શિષ્યત્વ પ્રગટી ચૂક્યું છે. સમર્પણ ભાવે અદ્ભૂત નમ્રતાની સાથે ગુરુકુલવાસનું સેવન કરી રહ્યા છે.

યોગ્ય શિષ્યના નિમિત્તે ગુરુદેવનું અંતર પણ ખીલી ઊઠે છે. બાર-બાર વર્ષ સુધી એક નર્તકીના આવાસમાં રહી ગળાડૂબ ભોગો જેણે ભોગવ્યા હતા, કુળની મર્યાદા પણ જે ચૂકી ગયા હતા તેવા સ્થૂલિભદ્રે એક ક્ષણમાં સાપની કાંચળીની જેમ સર્વ સંસારભાવો ઉતારી દીધા. અપૂર્વ અંતર ઉદાસીનતાથી ચારિત્રની પરિણામધારામાં ઝૂલી રહ્યા છે. આવા મહાભાગી શિષ્યને પામી સંભૂતિવિજયજીનું હૃદય પરિતુષ્ટતા પામ્યું છે અને તેમના આત્માનો જ્ઞાનપ્રવાહ અસ્ખલિત ધારાએ સ્થૂલિભદ્ર તરફ વહી રહ્યો છે.

સ્થૂલિભદ્રજી તદાકાર થઈ ગુરુદેવના ચરણ-શરણમાં જ્ઞાનોપાસના કરી રહ્યા છે. એક પછી એક પૂર્વોનું જ્ઞાન હૃદયગત થઈ રહ્યું છે. પૂર્વોના જ્ઞાનમાં ઊંડા રહસ્યો ભર્યાં છે. સ્થૂલિભદ્રની કુશાગ્ર બુદ્ધિ, તીવ્ર પ્રજ્ઞા આગમનાં રહસ્યોને આત્મસાત્ કરી રહી છે. પાણીમાં પડેલ તેલબિંદુની જેમ સર્વ મર્મો સુ-સ્પષ્ટ થઈ રહ્યા છે, વિસ્તરી રહ્યા છે. જ્ઞાન સાથે દર્શન, ચારિત્ર અને તપની અજોડ શક્તિ પણ સ્થૂલિભદ્રે પ્રગટાવી. સાધના સ્થિરતાને પામી, મંથર ગતિએ વિકાસયાત્રા કરી રહી છે.

એમની આત્મશક્તિની જાગૃતિએ જડ જગતનાં અનેક તત્ત્વોને પ્રાયોગિક રૂપે પ્રગટ કરી દીધાં. મુનિ સ્થૂલિભદ્રને અનેક પ્રકારની નાની મોટી લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ, છતાં ધીરગંભીર મુનિ લબ્ધિની ખેવના કર્યા વિના, આત્મઆરાધનામાં લીન છે. આ જોઈ ગુરુદેવનું હૃદય પણ ગદ્ગદ્ થઈ જાય છે. આફરિન પોકારી ઊઠે છે. અરે! આ શિષ્યની શ્રેષ્ઠતા પ્રત્યે ગુરુદેવને માન છે. આવા શિષ્યને પામ્યાની પરિતૃપ્તિ છે. અને ગુરુદેવે નવ પૂર્વો સુધીનું અગાધ જ્ઞાન શિષ્યને આપ્યું. જ્ઞાનનો સાગર શિષ્યના અંતરમાં ઊછળવા માંડ્યો.

આરાધના કરતાં લબ્ધિની ભાવના ન હોવા છતાં લબ્ધિઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. ખરેખર સાધના જ્યારે વધુ અંતર્મુખ થતી જાય છે, તેમ તેમ એક બાજુ થોકબંધ કર્મનિર્જરા થાય અને બીજી બાજુ પુણ્યના પુંજ એકઠા થાય. જેના પરિણામે, સામાન્ય જનને ચમત્કાર ભાસે તેવી લબ્ધિઓ સાધક સામે આવીને પડે.

આવા લબ્ધિધારી મહાત્મા પોતાના આત્મ-અસ્તિત્વને વધુ વિકસિત કરવાના ધ્યેયથી, ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈ, પર્વતની ગુફામાં એકાકીપણે, ધ્યાન-સાધનામાં રત થઈ ગયા છે. આસપાસની ખબર નથી. સર્વને વીસરી જઈ સ્વમાં ઓગળી રહ્યા છે. સ્વના ઝૂલે ઝૂલતા મુનિની દશા ક્યારેક અપ્રમત્તભાવમાં રમી રહી છે, તો ક્ષણેક સ્ખલિત થઈ પ્રમત્તભાવોમાં જાય છે. આમ આત્મસાધનાની જ્યોત જીગરમાં જલી રહી છે. વેરાન વન, નિર્જન પ્રદેશ, ભયાનક પશુઓના ચિત્કારો વચ્ચે પણ સૌમ્યમૂર્તિ મુનિ નિજ ભાનમાં છે.

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;

અડોલ આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. અપૂર્વ....

આવા આરાધક મુનિ સ્વમાં રમી રહ્યા છે. અને આ મુનિનાં જ બે સાધ્વી બહેનો આચાર્યશ્રીનાં દર્શને આવી રહ્યાં છે. આચાર્યશ્રીના ચરણોમાં વિનયપૂર્વક વંદના કરી, સુખ-શાંતિની પૃચ્છા કરી, અન્ય મુનિવરોનાં દર્શનોથી પણ કૃતાર્થ થઈ. મુનિ સ્થૂલિભદ્રજી ક્યાંય દેખાતા નથી. ગુરુદેવ પાસે જઈ વિનમ્રતાથી પૂછ્યું અને ગુરુદેવે આજ્ઞા આપી : જાવ, મુનિ સ્થૂલિભદ્ર થોડે દૂરના પહાડની ગુફામાં ધ્યાનમાં રત છે. દર્શન કરો. બન્ને સાધ્વી બહેનો, હર્ષભર્યા હૈયે, લાંબા સમયની ચીરઆકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવા પર્વત તરફની કેડી પર પગ ધરે છે.

ત્યાં તો મુનિનું ધ્યાન પૂર્ણ થયું. આત્મામાં સ્થિર થયેલી પરિણામધારા, બાહ્ય જગતનો સ્પર્શ કરવા માંડી અને મુનિને જ્ઞાનના બળે દેખાયું કે સંસારી જીવનની બે સહોદરાઓ દર્શને આવી રહી છે. અંદર કોઈ ખૂણામાં પડેલો મમત્વનો એક કણ સ્પંદિત થઈ ઊઠ્યો અને મુનિ ભૂલ્યા. ઊંચાઈએ પહોંચેલા મુનિની દૃષ્ટિ નીચે ગઈ. પોતે કંઈક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે એવો અહં પણ અંતરના ઊંડાણમાંથી સળવળવા માંડ્યો અને છદ્મસ્થ દશાએ ભાગ ભજવ્યો.

સાધ્વીજીઓ પર્વત પ્રદેશમાં પહોંચે છે. ગુરુદેવે સંકેત કરેલ દિશાની ગુફાને શોધી કાઢી પણ એ ગુફામાં સાધનારત સાધુને બદલે, ડાલમથ્થો સિંહ જોયો. વિકરાળ સ્વરૂપ અને રોષથી તગતગતી આંખો. ગુફાના મુખ પર બેઠો છે. ક્ષોભ પામી સાધ્વીજીઓ બે ડગલાં પાછી હઠી ગઈ. અંતરમાં ભયનો સંચાર થયો. આ જ ગુફા, પણ મુનિ નથી. વનરાજ છે. જરૂર કંઈક અમંગળ થયું હશે. ધ્યાનસ્થ મુનિનો કોળિયો થઈ ગયો હશે અને બન્ને બહેનો પાછી ફરી. હૈયામાં ભય, ખેદ, નિરાશા અને દુઃખી થઈ ધીમે પગલે ગુરુદેવના ચરણે આવી.

ગુરુદેવ! મુનિના સ્થાને મહાકાળને જોયો! મુનિ ક્યાં? શું થયું? અને ગુરુદેવે સાધ્વીઓને આશ્વસ્ત કરી! દેવાનુપ્રિયે! મુનિ ત્યાં જ છે. એ જ મુનિ હતા. સિંહ નહીં, સાધક હતા! પણ એ ભૂલ્યા! ભાન ભૂલ્યા! તમારા પ્રત્યેનું મમ, અને પોતાની શક્તિઓનું અહં એના પતનનું કારણ બન્યું.

અને ગુરુદેવ ખેદ-ખિન્ન બની ગયા. ઉત્તમ શિષ્યની અલ્પ ત્રુટિ,

જિનશાસનની વિકસતી ક્ષિતિજનો અવરોધ બની ગઈ! આવનાર આંધીનાં એંધાણે ગુરુદેવ ખળભળી ઊઠ્યાં. સમય થતાં મુનિ સ્થૂલિભદ્ર આવ્યા. ગુરુચરણે મસ્તક નમાવ્યું, કરેલ સાધનાનો વૃત્તાંત કહ્યો, સાથે જ સરળ હૃદયી શિષ્યે પોતે ફોરવેલી લબ્ધિની બીના પણ કહી. ગુપ્ત કંઈ નો'તું. ગુરુદેવની ગંભીરતાએ મૌન ધારણ કર્યું!

પણ પછી સ્થૂલિભદ્રજી ગુરુચરણમાં વધુ જ્ઞાન આરાધનાની આજ્ઞા માગે છે અને ગુરુદેવ ફરમાવે છે. વત્સ! પાત્રમાં છિદ્ર પડ્યું, હવે તેમાં કંઈ ન ભરાય! બસ, દશમા પૂર્વની જ્ઞાનધારા થંભી ગઈ. આગળ ન વધી. બંધુઓ! ઈતિહાસ કહે છે છેલ્લા દશ પૂર્વધારી શ્રી સ્થૂલિભદ્રમુનિ થયા. તે પછી ઈતિહાસે એથી વધુ પૂર્વધર કોઈ જોયો નહીં.

જુઓ! પાત્ર જીવ, સાધના દ્વારા શક્તિઓને તો પામે પણ ક્ષણિક સ્વાર્થવશ એ લબ્ધિઓનો પ્રયોગ થાય તો પાત્રને નંદવાતાં વાર ન લાગે! કેટલી આત્મજાગૃતિની આવશ્યકતા છે? એક વાર પાત્રતા પ્રગટ્યા પછી તેને જાળવી રાખવા માટે ક્યાંય આડું-અવળું ડગલું ન ભરાઈ જાય તેને માટે નિત્ય તકેદારી રાખવી જ રહી. માટીના ઘડાને નિંભાડામાં તપીને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બહાર નીકળ્યા પછી જેમ તેમ અથડાવીએ તો તડ પડ્યા વિના ન રહે. એની જાળવણી કરવી કેટલી જરૂરી? બસ, એવું જ છે આ આત્માનું. આત્માર્થ માટેની પાત્રતા તૈયાર થયા પછી કે પહેલાં ક્યારેય અસાવધાની ન પરવડે!

મુનિ સ્થૂલિભદ્ર સહેજ જ અહમ્ સાથે ટકરાયા અને દશ પૂર્વ પછીના પૂર્વજ્ઞાનને લુપ્ત થઈ જવું પડ્યું. એક નાનકડા માનસિક આવેશે ઈતિહાસમાં પરાવર્તન કરી નાખ્યું! બંધુઓ! લબ્ધિધારી મુનિઓને લબ્ધિ ફોરવવાની આજ્ઞા પ્રભુ ત્યારે જ આપે છે કે જ્યારે ધર્મની રક્ષાની જરૂર પડે. એવા વિષમ સંયોગોમાં જ મુનિ પોતાની લબ્ધિ દ્વારા શાસન પર આવી પડેલી વિપત્તિને દૂર કરે, અન્યથા નહીં!

સ્થૂલિભદ્રના જીવનમાં પડેલી પાત્રતાએ તેઓને ખૂબ આપ્યું, તેઓ ખૂબ મેળવી શક્યા અને સંચિત કર્મના ઉદયે પાત્રતામાં ખામી આવી ને પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું.

આ બન્ને સમયને લક્ષ્યમાં રાખી વિચારીએ, કે શિષ્યની અદ્વિતીય યોગ્યતા ગુરુના હૃદયનાં બંધ દ્વાર ખોલી દે છે અને જ્ઞાનનો રાશિ

શિષ્યના હૃદયમાં પ્રવેશી જાય છે. દીવે દીવો પ્રગટી જાય છે. કડીથી કડી જોડાઈ જાય છે અને આમ જ આપણું આગમ જ્ઞાન આપણા સુધી પહોંચ્યું છે.

શ્રીમદ્જી પણ એટલા માટે જ ગુરુ-શિષ્યના સંવાદથી એમને જે કહેવું છે તે કહેવા માગે છે, જેના કારણે આપણી પાસે આવું અનુપમ શાસ્ત્ર આજે છે. જેમ ગણધર ગૌતમની તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રભુ મહાવીરની સર્વ પરિષદાની તત્ત્વરુચિનું પોષણ કરતી હતી અને પરિણામે આપણે આગમરૂપ વારસો પામી શક્યા. તેમ શ્રીમદ્જી તેમના સુપાત્ર ભક્ત શિષ્ય શ્રી સૌભાગ્યભાઈની તત્ત્વજિજ્ઞાસાના કારણે આપણને આ શાસ્ત્ર આપી ગયા.

જેમાં હવે પછી છ પદોનું વર્ણન ચાલશે.

બીજી વાત સ્થૂલિભદ્રમુનિ જરાક ચૂક્યા તો પ્રગતિ રૂંધાણી તેમ આપણે તો ચૂકેલા જ છીએ અને વધુ ચૂકશું તો આપણું શું થશે? તે કલ્પના કરવી જ કઠિન છે. ઘણું આગળ વધેલો ચૂકે તો, આપણા માટે ચૂકવાનાં સ્થાન વધુ છે, માટે આપણી જાગૃતિ વધુ જોઈએ, સ્થૂલિભદ્રજીની સત્પાત્રતા જોઈ પાત્રતા કેળવતાં શીખીએ અને ત્રુટિ જોઈ તેનાથી બચતાં શીખીએ.

બંધુઓ! આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય રૂપે જે વર્ણન કરવું છે તે છ પદોનું, જે હવે પછી થશે. પણ એ પદોને સમજવા યોગ્ય સહુ બને માટે શ્રીમદ્જીએ ૪૨ ગાથાઓમાં તેની ભૂમિકા બાંધી. ભૂમિકાનું સાફ હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. સાફ ભૂમિકા પર જ સ્પષ્ટ રેખાઓ અંકિત થઈ શકે. આપણે આત્મા પર આરાધનાની એક-એક રેખાઓ દ્વારા પૂર્ણ પુરુષનું ચિત્ર તૈયાર કરવું છે, માટે જ આપણે પહેલાં ભૂમિકા સાફ અને સ્વચ્છ બનાવી લઈએ.

e

આત્મ-ચિંતન....

''હું........ આત્મા છું'' ....''હું........ આત્મા છું''

સહજ સ્વરૂપી આત્મા.... ચૈતન્યઘન છે....

હું.... સહજ સ્વરૂપી છું.... મારું શુદ્ધ અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ.... અકૃત્રિમ છે.... અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને....કોઈએ બનાવ્યું નથી.... કોઈએ ઘડ્યું નથી.... કોઈએ રચ્યું નથી.... હું.... કોઈનો બનાવેલો બન્યો નથી.... સ્વયંભૂ છું.... સહજ સ્વરૂપી છું....

મારું જ્ઞાન સ્વરૂપ.... એ મારી પોતાની.... મૌલિકતા છે.... મારું મૂળભૂત સ્વરૂપ છે.... એ જ રીતે.... મારામાં રહેલી ચૈતન્યતા.... એ પણ સહજ રૂપે છે.... આ આત્માને.... કોઈએ, ચેતન બનાવ્યો નથી.... એ પોતાના મૂળરૂપે જ.... ચેતન છે.... જડથી ચેતન થયો નથી.... જડના સંયોગે ચેતન થયો નથી.... કોઈ પદાર્થમાંથી નીકળેલું એ તત્ત્વ નથી.... પોતે જ.... પોતામાં.... પોતાની રીતે જ.... ચૈતન્ય છે....

જગતના દેખાતા જડ પદાર્થો.... કોઈ દ્વારા બનાવાય છે.... રચના કરાય છે.... જે બનાવાય છે.... તેનો નાશ પણ છે.... ઉત્પત્તિ છે.... ત્યાં નાશ છે.... મારી ઉત્પત્તિ થઈ નથી.... તેથી મારો નાશ પણ નથી.... હું સહજ છું.... મારામાં રહેલા અનંત ગુણો.... પણ સહજ છે.... મારા ચેતન દ્રવ્ય.... અને જ્ઞાનાદિ ગુણોનું પરિણમન.... એ પણ સહજ છે....

જે કૃત્રિમ છે.... અસહજ છે.... તે રાગ-દ્વેષ છે.... તે કષાયો છે.... તે વિકારો છે.... તે વિભાવો છે.... એ સર્વથી પર.... મારા.... પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો.... હું સહજભાવી છું.... સહજાનંદી છું.... સહજ

જ્ઞાયકભાવી છું.... સહજ અસ્તિત્વવાન છું.... મારું અસ્તિત્વ.... કોઈના આધારે નથી.... મારે.... કોઈના આધારે.... ટકવાપણું નથી....

હું.... નિરાવલંબી.... સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છું.... હું સહજ.... મારા ગુણો સહજ.... મારું સ્વાભાવિક પરિણમન સહજ.... વૈભાવિક પરિણમનમાં.... કર્મના ઉદયોની અપેક્ષા છે.... સ્વાભાવિક પરિણમનમાં.... કોઈની અપેક્ષા નથી.... એવું નિરપેક્ષ તત્ત્વ.... નિરાવલંબી તત્ત્વ.... સચ્ચિદાનંદ તત્ત્વ.... સહજ સ્વભાવી હું.... આત્માએ – આત્માને પામવા ચિંતન.... મનનના ઊંડાણમાં જઈ.... આત્મામાં સ્થિર થઈ.... માત્ર આત્માનું ચિંતન....

'હું.... આત્મા.... છું.....'' ''હું........ આત્મા........ છું''

ૐ........ ''શાંતિ'' ''શાંતિ'' ''શાંતિ''!

e

આત્મ-ચિંતન....

''હું.... આત્મા.... છું''.... ''હું.... આત્મા.... છું''.... અનંત સુખ....એ મારો સ્વભાવ....

મારા એક એક પ્રદેશે.... અનંત સુખ વિદ્યમાન છે.... નિરંતર.... નિશદિન.... સુખનો અનુભવ કરવો.... એ મારો સ્વભાવ.... સુખ મારો ગુણ છે.... જેના પર.... દુ:ખનો પડછાયો પણ.... પડી શકે નહીં.... હું મારા સુખ સ્વભાવી આત્માને જાણું.... આત્માને ઓળખું.... આત્મામાં સ્થિર થાઉં.... તો તે સુખને માણી શકું છું....

શાશ્વત સુખ.... નિરાબાધ સુખ.... માત્ર આત્મામાં જ છે.... આજ સુધી.... ઈન્દ્રિયોના સંગે.... જે કાંઈ સુખો માણ્યાં.... એ સુખ નહીં.... સુખાભાસ.... પરિણામે દુ:ખકર્તા.... પરિણામે બંધનકર્તા.... શરીરનું સુખ એ સાચું સુખ નથી.... મનનું સુખ.... એ પણ સાચું સુખ નથી.... શરીર અને મનથી.... પર થઈને.... હું મારામાં સ્થિર થાઉં.... મને પોતાને અનુભવું.... મને નિહાળું....

આ આત્મામાં.... અનંત સુખનો મહાસાગર.... ઉછાળા મારી રહ્યો છે.... સુખનો શાંતિનો.... સમીર વહી રહ્યો છે.... આત્મામાં ઊતરું.... સુખનું કારણ માની.... તેમાં અટવાતો રહ્યો.... લોભાતો રહ્યો.... તેમાંથી સુખ મેળવવાના.... મિથ્યા પ્રયત્ન કરતો રહ્યો.... પરિણામે દુ:ખને પામ્યો.... સંસાર વધ્યો.... પરિભ્રમણ વધ્યું.... આધિ.... વ્યાધિ.... ઉપાધિ.... વધી....

હવે એ બધાંથી મુક્ત થવા માટે.... સંસારસુખ ન જોઈએ.... વૃત્તિઓને સંસારથી પાછી વાળી લઈ.... મારામાં જ સ્થિર કરું.... તો અનંત સુખને પામી જાઉં.... માટે સતત પુરુષાર્થ દ્વારા.... પળોપળની જાગૃતિ દ્વારા.... મારામાં ઠરી જાઉં.... સ્વમાં સમાઈ જાઉં.... નિજમાં ખોવાઈ જાઉં.... તો અનંત સુખની.... અનુભૂતિ કરી શકું....

તેમાં વધુ એકાગ્ર થઈ.... અંતરમાં વધુ ઊંડા જઈ.... આત્માનું ચિંતન કરીએ....

'હું.... આત્મા.... છું.....'' ''હું........ આત્મા........ છું''

ૐ........ ''શાંતિ'' ''શાંતિ'' ''શાંતિ''!

આત્મા છે...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના મુક્તિને પામવા માટે છે. એ આરાધના કરનાર જીવ સંસારનાં સર્વ બંધનોથી સર્વથા મુક્ત થાય છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં એ જ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ભૂમિકામાં સદ્ગુરુનું મહાત્મ્ય અને સ્વચ્છંદને ટાળવાની અનિવાર્યતા બતાવ્યા પછી, મતાર્થ ત્યજવા માટે મતાર્થીનાં લક્ષણો અને આત્માર્થ પામવા માટે આત્માર્થીનાં લક્ષણો બતાવ્યાં. હવે મુખ્ય તત્ત્વ પર આવે છે. આ શાસ્ત્રની રચના જે પદોને સમજવા માટે થઈ છે તે માત્ર એક ગાથામાં જ કહે છે –

આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;
છે ભોક્તા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ....૪૩....

પ્રથમ પદ 'આત્મા છે.' શા માટે એને પ્રથમ લીધું? આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકાર્યા વિના સાધનાનું કોઈ મૂલ્ય નથી. આત્મા છે તો તેના માટે આરાધના! આત્મા જ ન હોય તો કોના માટે સાધના કરવાની રહે? માટે પ્રથમ તો એ વિશ્વાસ હોવો ઘટે કે આત્મા છે.

મોટા ભાગના માણસો આત્માના સ્વીકાર માટે તૈયાર નથી. તેમાંય જડ જગતની શક્તિઓને સર્વસ્વ માનનાર વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી અંજાયેલો માનવ આત્માના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી. જ્યાં અસ્તિત્વની જ શ્રદ્ધા નથી ત્યાં આત્માવિષયક સર્વ પ્રશ્નો નિરર્થક બની જાય છે.

શાસ્ત્રોમાં રાજા પરદેશીની વાત આવે છે. આત્માનું હોવાપણું છે જ નહીં, એમ દૃઢતાપૂર્વક માનતો હોવાના કારણે પાપ કરવામાં પાછું વાળી જોતો ન હતો. આત્મા ન હોય તેથી પાપ-પુણ્ય પણ ન હોય અને પાપ-પુણ્યના અભાવે સ્વર્ગ-નરકની પણ સિદ્ધિ થાય જ નહીં, આમ સર્વથા

નાસ્તિકવાદી હોવાના કારણે પાપ-પ્રપંચમાં જ એ પડ્યો હતો. વળી એ હતો જિજ્ઞાસુ, એટલે પોતે જે માને છે તે સત્ય જ છે એ સાબિત કરવા માનવના દેહમાં, આત્માને શોધવાના પ્રયાસ પણ એણે જુદી-જુદી રીતે કર્યા હતા. મૃત્યુદંડની સજા પામેલા ગુનેગારને કોઠીમાં પૂરી, તેનો જીવ કોઠીના કયા ભાગમાંથી નીકળે છે, તે જોવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ કોઠીમાં ક્યાંય તડ પડી નહીં અને પેલો ગુનેગાર તો મરણ પામેલો કોઠીમાં દેખાયો. તે જ રીતે બીજા એક ગુનેગારના શરીરને પહેલાં તોળ્યું, અને ફાંસી દીધા પછી ફરી વજન કર્યું. બન્ને વજન સરખાં જ થયાં. તેથી ત્યાં પણ સિદ્ધ થયું કે આત્મા નથી. જો આત્મા હોય તો દેહમાંથી નીકળી ગયા પછી દેહનું વજન એટલું ઓછું થવું જોઈએ પણ વજન ઓછું થયું નહીં. ત્રીજા ગુનેગારના શરીરના ટુકડે-ટુકડા કર્યા. અસંખ્ય ટુકડા કર્યા અને દરેક ટુકડામાં જીવને જોવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ એકેય ટુકડામાં જીવ દેખાયો નહીં.

આમ તેણે કરેલા સર્વ પ્રયાસો વડે દેહમાં આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી એવું સાબિત કર્યું. તેથી તેનો વિશ્વાસ દૃઢ થયો. પાપ અને પાપના ફળને ન માનવાના કારણે જીવન પાપમય પ્રવૃત્તિમાં જ વ્યતીત થવા માંડ્યું. જો કે પાછળથી તે બૂઝ્યો અને આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારતો થયો. જીવન સુધર્યું અને સાધનાની રાહે ચડી ગયો. સમતા યોગને સાધી એણે સફળતા મેળવી લીધી. અહીં રાજા પરદેશીએ આચરેલા પ્રયાસો સ્પૃહણીય નથી પણ આત્મ-તત્ત્વને જાણવાની તેની જિજ્ઞાસા ઉલ્લેખનીય છે, પ્રશંસનીય છે.

ભારતમાં એક ચાર્વાક સંપ્રદાય હતો. આજે તેનું સંપ્રદાયના રૂપમાં અસ્તિત્વ નથી. આ મતવાદીઓ આત્માના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. આ જન્મ પહેલો અને છેલ્લો છે. પુનર્જન્મ નથી, પાપ-પુણ્ય નથી, સ્વર્ગ-નરક નથી. કર્મ નથી, કર્મફળ નથી, કશું જ નથી. અને તેથી આત્માના નામે થતી ધર્મ-આરાધના કરવાનો કોઈ અર્થ નથી, બસ, જેટલાં વર્ષ જીવો, સુખેથી જીવો. કરજ કરીને પણ મોજમજા કરી લો. જીવનનો ભૌતિક આનંદ માણવા માટે ધનની જરૂર હોય. તમારી પાસે ધન હોય તો ભલે, ન હોય તો કોઈ પાસેથી કરજ કરીને લ્યો, તેમ ન મળે તો લૂંટીને પણ લઈ લો અને ભોગો ભોગવી લ્યો. જીવન પૂર્ણ થયા

બાદ કશું જ નહીં રહે, તો પછી ક્યાં ભોગવશો?

આત્માના અસ્તિત્વને નહીં માનનાર માનવોનો દૃષ્ટિકોણ ભૌતિકવાદી જ થઈ જાય છે. આરાધનાના નામે કશુંયે રહેતું જ નથી. માટે જ શ્રીમદ્જીએ 'આત્મા છે' કહી આત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા જાહેર કરી છે. વળી આત્મા છે એટલે જગતમાં ક્યાંક આત્મા છે કે હશે તેમ નહીં પણ 'હું આત્મા જ છું,' મારું અસ્તિત્વ આત્મ-રૂપ છે, દેહરૂપ નથી, દેહથી તદ્દન જુદો 'હું માત્ર આત્મા છું', આવી દૃઢ શ્રદ્ધા જાગે, શક્તિ રૂપે છે તે વ્યક્તિત્વ રૂપે સાકાર થાય અને સત્ય તત્ત્વની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જાગે, તેથી જ આ પ્રથમ પદ છે.

બીજું પદ – 'તે નિત્ય છે.' આત્માનું અસ્તિત્વ છે અને તે નિત્ય અસ્તિત્વવાન પદાર્થ છે. એ શાશ્વત તત્ત્વ છે, નાશવંત નહીં. દેહને જ આત્મા માનનાર દેહના નાશથી આત્માનો નાશ માને તેને અનાત્મવાદી કહ્યા છે અને આત્માને સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનનાર આત્મવાદી છે.

આત્મવાદી તથા અનાત્મવાદી બન્ને ચેતનના અસ્તિત્વને તો સ્વીકારે છે. પણ આત્મવાદી ચેતનના ત્રૈકાલિક અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, જ્યારે અનાત્મવાદી માત્ર અસ્તિત્વનો જ સ્વીકાર કરે છે.

ચૈતન્ય આત્મા કદી મરે નહીં. તેનો નાશ ન થાય. દેહ જડ છે તેનો નાશ થાય છે. દેહ છે તે જડનો એક પર્યાય છે અને પર્યાય કદી સ્થિર રહે નહીં. જે પરિણમે છે અર્થાત્ ક્ષણે-ક્ષણે બદલાય છે તે પર્યાય છે. દેહ પણ પર્યાય છે માટે તેનો નાશ થાય. પણ આત્મા સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે અને દ્રવ્યના દ્રવ્યત્વનો કદી નાશ થાય નહીં માટે આત્મા નિત્ય છે. વળી આત્મા એક શક્તિરૂપ છે. શક્તિનો કદી નાશ થતો નથી તેમ વિજ્ઞાને પણ સિદ્ધ કર્યું છે.

આત્મામાં નિત્યત્વ છે માટે જ મોક્ષની સંભવિતતા છે. અનંતકાળ સુધી શાશ્વત સ્થિતિમાં સદાનંદમય સ્થિતમાં રહેવું તે તો મોક્ષ છે. આત્મા નાશવંત હોય તો શાશ્વત આનંદમય સ્થિતિમા તેના માટે હોઈ શકે જ નહીં. આમ આત્મા નિત્ય છે એ શ્રદ્ધા જાગે તો જ મોક્ષ આરાધના સાર્થક છે.

ત્રીજું-ચોથું પદ આત્મા કર્તા છે, અને કર્મ ફળનો ભોક્તા પણ છે. કર્મનો કર્તા છે. નિજ કર્મનો કર્તા છે. પોતે જ કર્મ કરે છે અને પોતે જ એ કર્મના ફળ ભોગવે છે. એકનાં કરેલાં કર્મો બીજાને ભોગવવાં પડતાં નથી. વળી કર્મ કોઈ કરાવતું નથી પોતે જ રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનનાં કારણોનું

સેવન કરી કર્મ કરે છે.

અહીં માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિથી, વ્યવહારનયને લક્ષ્યમાં રાખી વાત કરી છે. આત્માનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું વાસ્તવમાં શું છે એ આગળ વિચારશું.

પાંચમાં પદમાં કહે છે 'આત્માનો મોક્ષ છે.' તે કર્મનો કર્તા બન્યો, ભોક્તા પણ બન્યો. પણ એ પછી આત્મા સર્વથી મુક્ત થવાની લાયકાત ધરાવે છે. જો આત્મા પુરુષાર્થ કરે તો બંધનોને છેદી મોક્ષ પામી શકે છે. અન્ય માન્યતા એવી પણ છે કે વિશ્વમાં સર્વોચ્ચ શક્તિરૂપ એક જ બ્રહ્મ તત્ત્વ છે. અને તે સદા એક જ રહેશે. કોઈ પણ જીવ પોતે બ્રહ્મ બની શકે નહીં. પરમ બ્રહ્મ પરમાત્માના પદ સુધી જીવ કદી પહોંચી શકે જ નહીં. પણ જૈન આરાધનાની ચરમ પરિણતિ પરમાત્મ તત્ત્વમાં થાય છે.

ગમે તેવો પાપી, અધમ જીવ પણ જાગે અને સમ્યગ્ પુરુષાર્થ તેને લાધી જાય તો તે પણ સંસારથી સર્વથા મુક્ત થઈ સિદ્ધ સ્વરૂપી બની શકે છે. જૈન પરંપરાની આ જ વિશેષતા છે. તેથી આ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં સહુથી મહત્ત્વપૂર્ણ આ પાંચમું પદ જ છે. આત્માનો મોક્ષ છે એ શ્રદ્ધા સહિત સમજાય તો જીવ એ તરફ પુરુષાર્થ કરી શકે.

વળી અહીં એકવાર મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી પાછો જન્મ લેવાનો નથી. ચિરકાળ સુધી એ શાશ્વત સ્થિતિમાં જ પોતાના શુદ્ધ-વાસ્તવિક સ્વરૂપનો આનંદ લેતાં ત્યાં જ રહેવાનું છે. જ્યારે કેટલાક ધર્મ-સંપ્રદાયોની માન્યતા એમ પણ છે કે એકવાર મોક્ષ તો થઈ જાય, પણ ફરી જન્મ લઈ આ સંસારનાં દુઃખ ભોગવવા આવવું પડે. આ માન્યતા જીવને પુરુષાર્થ કરવામાંથી પાછો પાડે છે. જો પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યા પછી, અનેક કષ્ટો વેઠ્યાં પછી મળતી મુક્તિ, શાશ્વત ન હોય, ફરી એનું એ પરિભ્રમણ હોય તો એવી મુક્તિથી શું? એના કરતાં તો જ્યાં છીએ ત્યાં સારા છીએ! મોજ કર્યા કરી અને જન્મ-મરણ કર્યા કરીએ!

બંધુઓ! જૈન-પરંપરાની મુક્તિવિષયક માન્યતા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી, વીતરાગ પરમાત્માએ આપેલ, બતાવેલ માર્ગને અનુસરીને છે. તેથી તેમાં મીનમેખ ન હોવાથી આ જ સાધના-આરાધના યોગ્ય છે. અહીં આત્મા વિષે કરેલો પુરુષાર્થ કદી વ્યર્થ નથી જતો. જેમ-જેમ પુરુષાર્થ થાય તેમ-તેમ મોક્ષની નજીક એ પહોંચાડે છે. આ શ્રદ્ધા જ જીવમાં જાગૃતિ આણે છે.

પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપે છે અને અંતે જીવ મોક્ષને પામી જાય છે.

અને છેલ્લું પદ – 'મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.' જ્યારે પાંચે પદની શ્રદ્ધા આત્મામાં જાગ્રત થાય ત્યારે હવે અંતિમ પદ કહે છે : 'મોક્ષ છે.' જીવ મુક્ત થઈ શકે છે તો તેના ઉપાયો હોવા જ જોઈએ. જીવ કેવા પુરુષાર્થ વડે મોક્ષને પામી શકે? તો તેનો સાદો સીધો ઉપાય એટલો જ કે બંધાયેલો છે એને જ મોક્ષ છે. તો મોક્ષ પામવા બંધનને કાપવાં, બંધનને કાપવાની રીત એ જ છે મોક્ષનો ઉપાય. મોક્ષનો માર્ગ. ગાથામાં મોક્ષનો ઉપાય 'સુધર્મ' બતાવ્યો. 'સુધર્મ' એટલે સ્વનો ધર્મ. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા ભાવ તે જ છે સ્વ-ધર્મ. સ્વધર્મને છોડી પર-ધર્મ રૂપ રાગ-દ્વેષ સેવ્યાં એટલે જ બંધાયો છે તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તે તો છૂટી જાય. મુક્ત થાય.

પંચતંત્રમાં આપેલ બોધકથાઓમાં એક કથા છે. એક મોટા જંગલમાં કેટલાંક રાની પશુઓ રહે છે. તેમાં વનનો રાજા વનરાજ પણ છે. આખાયે જંગલને ધ્રુજાવતો રાજ કરી રહ્યો છે. એકવાર ખોરાકની શોધમાં નીકળ્યો. ઘણું ઘૂમ્યો, પણ શિકાર મળતો નથી. ભૂખની પીડા પેટમાં વધી રહી છે. વ્યાકુળ થઈ ગયો છે. એટલામાં એક જંગલી ઉંદર દેખાયો. સિંહ જેવું પ્રાણી આવા નાના જંતુઓનો શિકાર ન કરે. તેનામાં પણ એક ખુમારી હોય. પોતે બળવાન હોય એટલે બળિયા સાથે જ બાથ ભીડે. પણ શું કરે? પેટની ભૂખ સતાવી રહે છે.

એણે ઉંદરને મારવા પંજો ઉઠાવ્યો. પણ નાનો એવો ઉંદર બુદ્ધિમાન હતો. એણે વિનંતીના સ્વરમાં કહ્યુંઃ વનરાજ! મને મારીને તમારું શું વળશે? મારા આવડા શરીરથી તમારી ભૂખ ભાંગશે નહીં. મને છોડી દો. સિંહથી રહેવાતું નથી, ભૂખ સહેવાતી નથી. એ કહે ના, હું તો તને મારીશ જ. પણ ઉંદરે ખૂબ કાલાવાલા કર્યા. વનરાજ! મને છોડી દો, હું ક્યારેક તમને કામ લાગીશ! વનરાજ વિચારે છે, આવડો એવો મને શું કામ લાગશે? છતાં ક્રૂર ગણાતા સિંહના દીલમાં દયા આવી અને એને છોડી દીધો.

ઉંદર તો સિંહનો મિત્ર બની ગયો. રોજ આવે, સિંહ સાથે થોડી વાર રમે ને ચાલ્યો જાય. એમ એક દિવસ ઉંદર આવ્યો ને જોયું તો સિંહ કોઈની બિછાવેલી જાળમાં સપડાઈ ગયો છે, ગરીબડો થઈને બેઠો છે,

નીકળવાના પ્રયાસ કરે તેમ વધુ ફસાતા જાય છે. ઉંદર કહે, આ શું? આવી દશા કોણે કરી આપની? ઓહો! આ તો આપ જાળમાં ફસાયા છો! કંઈ વાંધો નહીં, આપને મુક્ત કરવા તે મારું કામ! અને ઉંદરે દાંત વડે ધીરે-ધીરે આખી જાળને કાપી નાખી. સિંહને મુક્ત કર્યો! નાના એવા ઉંદરે, વનરાજ જેવા મહા-પ્રાણીને મુક્ત કર્યો!

બંધુઓ! વિચારો! જાળ કોણે કાપી? ઉંદરના દાંતની તીક્ષ્ણતાએ! એ જ રીતે સંસારમાં ફસાયેલા આત્માને બંધનમાંથી છોડાવવાનું કામ કરે છે, સુધર્મ, સ્વધર્મ! સ્વધર્મ જેવું તીક્ષ્ણ સાધન બીજું કોઈ નથી.

અને બીજી વાત, ઉંદરને સિંહ પર પ્રેમ હતો. તેના પ્રેમ ભાવે જ તેની પાસે આવું મોટું કામ કરાવ્યું. બંધુઓ! આપણે આપણા આત્માને જ શુદ્ધ કરવો છે માટે આત્મા પર પ્રેમ કરીએ. જગતના જીવો પર ઘણો પ્રેમ કર્યો પણ પોતે પોતાને જ પ્રેમ નથી કર્યો. જો પોતાને પ્રેમ કરતો થઈ જાય તો મુક્ત થવામાં વાર કેટલી? આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે –

पुरिसा तुममेव तुमं मित्तं, किं बहिया मित्तं मिच्छसि?

હે આત્મા! તું જ તારો મિત્ર છે. શા માટે બહારના મિત્રને ઈચ્છે છે? આત્મા સુમાર્ગે ચાલે, પોતે પોતાને જાગ્રત કરે, પોતે પોતાનું ભાન કરે, નિજાનંદને અનુભવે તો તે પોતાનો મિત્ર છે. સત્પથ પર ચાલી આત્માને મોક્ષ-મંઝિલે પહોંચાડે છે.

તો બંધુઓ! આત્મા પર, પોતા પર પ્રેમ કરી આપણે આપણાં બંધન કાપી નાખીએ.

અહીં સંક્ષેપમાં છ પદો બતાવ્યાં! હવે પછી સુપાત્ર શિષ્ય એક-એક પદ વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવશે અને સમર્થ સદ્‌ગુરુ, ખૂબ જ પ્રેમભાવથી, અનુભવરસથી રસાયેલી વાણી દ્વારા પ્રશ્નોનાં સમાધાન કરશે.

તે પહેલાં ભારતનાં અન્ય દર્શનો સાથેનો આ છ પદનો સમન્વય કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછીની ગાથામાં કહેવામાં આવશે.

e

ષડ્ દર્શન પણ તેહ!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના આત્માને શુદ્ધ-બુદ્ધ બનાવે છે. અનંતકાળથી મલિન થયેલો આત્મા નિર્મળ બને છે. અને એ જ સિદ્ધિ છે. અધ્યાત્મમાર્ગે સિદ્ધિ પામીને કોઈ ચમત્કારિક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની નથી, પણ આત્માનું જે મૂળભૂત સ્વરૂપ છે તે પામી જવાનું છે.

અત્યારે આપણે જે કંઈ છીએ તે વાસ્તવિકતા નથી. અયથાર્થ રૂપ ધારણ કરેલ છે. ગમે તેવા સાધન-સંપન્ન હો, શક્તિ ધરાવતા હો, શેઠ-શ્રીમંતનું બિરુદ ધરાવતા હો, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂક્યા હો, એ બધું જ અયથાર્થ. એ તમારું સ્વરૂપ નથી, વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી. આવું બધું તો કંઈ કેટલીયે વાર મેળવી ચૂક્યા છે. જે કંઈ સુખ મળ્યું, દુઃખ મળ્યું, આગળ વધ્યા કે પાછા પડ્યા, બધું જ જગતના ક્રમમાં ઘટિત થયા જ કરે છે ને થયું. પણ આજ સુધી આત્મદશામાં જે ઘટિત નથી કરી શક્યા, તે કરવું તેનું નામ છે આરાધના.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં આ આરાધનાની યથાર્થતાને સમજાવવા માટે જ છ પદનું વિવેચન થયું છે. જે ભારતનાં અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાંતો સાથે પણ કંઈક સંમત છે.

શ્રીમદ્જી કહે છે –

ષટ્ સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ્દર્શન પણ તેહ,

સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ....૪૪....

ભારતનાં છ દર્શનોએ તાત્ત્વિક વિચારણા જેટલી કરી છે તે આ છ પદની અંદર સમાઈ જાય છે. આત્માને કેન્દ્રમાં રાખી તેના વિષે જે કંઈ વિચારવામાં આવે તે છ પદ સિવાય બીજું કશું હોઈ ન શકે. તેથી જ

શ્રીમદ્જી કહે છે કે આ છ પદનો વિચાર કરતાં ષડ્દર્શનનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

ભારતમાં મુખ્ય રૂપે છ દર્શન છે : ૧) વેદાંત, ૨) જૈન, ૩) સાંખ્ય, ૪) યોગ, ૫) નૈયાયિક અને ૬) બૌદ્ધ.

જૈનદર્શન સિવાયનાં અન્ય દર્શનો એકાંતવાદી છે ત્યારે જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી છે. તત્ત્વને એક દૃષ્ટિથી જ જોવું તે એકાંત અને જુદી-જુદી અનેક દૃષ્ટિથી જોવું તે અનેકાંત. પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનંત સંભાવનાઓ હોય છે. સર્વ સંભાવનાઓને દૃષ્ટિમાં રાખીને પદાર્થને કહેવો તે અનેકાંત. કોઈ પણ પદાર્થ ભિન્ન-ભિન્ન અનેક પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવતો હોય તેને એમ કહી દેવું કે તે આવો જ છે તો તેને પૂરો ન્યાય આપી શકાતો નથી. પણ તે એક અપેક્ષાએ આવો છે, સાથે બીજી અપેક્ષાએ આવો પણ છે એમ કહેવાથી પદાર્થનું પૂરું સ્વરૂપ સામે આવે છે. પદાર્થના જેટલા Angles છે એટલા Anglesથી તેને જોવો જોઈએ. જૈન દાર્શનિકોની એ વિશેષતા છે, કે તેઓ પ્રત્યેક પદાર્થને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને સાથે-સાથે અસ્તિ નાસ્તિનો વિવેક કરે છે.

આ અનેકાન્તવાદ માત્ર શાસ્ત્રચર્ચા પૂરતો જ સીમિત નથી પણ જીવનમાં પ્રાયોગિક ક્ષેત્રે પણ એટલો જ ખરો ઊતરે છે. જેમ કે નાના-મોટાની વ્યાખ્યા, ઊંચા-નીચાની વ્યાખ્યા, સારા-ખરાબની વ્યાખ્યા પણ સાપેક્ષ જ હોય છે. બે ટેબલ હોય, એક ત્રણ ફૂટ ઊંચું અને બીજું પાંચ ફૂટ ઊંચું. પહેલા કરતાં બીજું ઊંચુ છે પણ તેની બાજુમાં ત્રીજું આઠ ફૂટ ઊંચું ટેબલ મૂકો તો જેને ઊંચુ કહ્યું તેને નીચું કહેવું પડશે. તો એ વચલા ટેબલમાં ઊંચાપણું છે તેમ નીચાપણું પણ છે. એક જ ટેબલમાં પરસ્પર બે વિરોધી બાબત દેખાય છે. સામાન્ય રીતે એમ લાગે છે કે જે ઊંચું છે તે ઊંચુ જ હોય, નીચું છે તે નીચું જ હોય! પણ એકી સાથે બંને કેમ હોય? પણ વ્યવહારમાં આમ પ્રયોગ થાય છે. જેને સહુ સારી રીતે જાણે છે, અને આમાં ક્યાંય વિરોધ ઊભો થતો નથી. અનેકાંત દૃષ્ટિ જ એ છે કે પરસ્પર વિરોધી લાગતા બે ધર્મોને એક જ પદાર્થમાં બતાવવા છતાં વિરોધ ન થાય.

આ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખી જૈનદર્શન જ્યારે અન્ય દર્શનોની માન્યતાને વિચારે છે ત્યારે તે જૈનદૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય બને છે.

મહામનીષી શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ ષડ્દર્શન સમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં તટસ્થ ભાવે છ દર્શનોની ચર્ચા કરતાં, તે તે દર્શનોની માન્યતાઓને બતાવી છે.

વેદાંત અને કેટલાક સાંખ્યમતવાદીઓ આત્માને અબંધમાં માને છે, નિર્લેપ માને છે, આત્મા કદી બંધાતો નથી. તેનામાં બંધની સંભાવના નથી. બ્રહ્મ શુદ્ધ છે. આ મત તેઓની એકાંત દૃષ્ટિએ છે. જૈનદર્શન આત્માને નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ, બુદ્ધ અને નિર્લેપ માને છે. તેના વાસ્તવિક નિર્મળ રૂપમાં ક્યાંય લેપ નથી, બંધાવાપણું નથી. વેદાંત અને સાંખ્યની આ માન્યતા જૈનદર્શનને નિશ્ચયનયથી માન્ય છે. તે ઉપરાંત જૈનદર્શનની વ્યવહારદૃષ્ટિ આત્માને કર્મના કર્તા અને ભોક્તારૂપે માને છે. તેથી આત્મા બંધાય છે ને લેપાય પણ છે.

યોગ-મિમાંસકો અનેક આત્માને માનતા નથી પણ આખાયે વિશ્વમાં એક જ આત્મા છે. જેમ આકાશમાં રહેલા ચંદ્રનાં પ્રતિબિંબ અનેક વાસણમાં રહેલા પાણીમાં અનેક પડે છે છતાં ચંદ્ર એક જ છે. તેમ અનેક શરીરમાં જુદા-જુદા લાગતા આત્મા તે એક વિશ્વાત્માનાં પ્રતિબિંબ જ છે. આ એકાંત માન્યતા, આત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ જૈનદર્શન માન્ય કરી શકે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, 'આત્મા એક છે.' જૈનદર્શન લોકમાં અનંત-અનંત આત્માઓમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. છતાં આત્મા એક છે એમ કહેવા પાછળની દૃષ્ટિ આત્માના મૌલિક સ્વરૂપની છે. આત્મા સિદ્ધનો હોય કે સંસારમાં ફરતાં નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓનો હોય. પણ બધા જ આત્માનું મૂળભૂત સ્વરૂપ એકસરખું જ છે. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, નિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ આદિ ગુણો સર્વ જીવોમાં છે જ માટે જીવ સ્વરૂપે બધા જ આત્મા એક છે. આ પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિ છે. તે ઉપરાંત સર્વ આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે માટે જૈનદર્શન અનંત આત્માના હોવાપણામાં પણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

યોગ-નૈયાયિકો ઈશ્વરને જગતનો કર્તા માને છે. જૈન-પરંપરા કોઈ એક ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિની રચના કરી છે તેવું માનતી નથી પણ આત્માને જ પરમાત્મા માને છે. સહુ જીવે પોતાનો આંતર-બાહ્ય સંસાર પોતે જ ઊભો કર્યો છે. પોતે જે કંઈ છે, જેવો છે, જે કંઈ ભોગવે છે, જે કંઈ મળ્યું છે, તે બધું જ પોતાની અંદર પડેલા આત્મતત્ત્વની બહિર્મુખ

પરિણતિના કારણે છે એ સ્વીકારે છે તેથી આ જગતના અનંત આત્માઓએ, અનંત સંસાર રચ્યો અને તે સર્વ આત્માઓ પરમાત્મ સ્વરૂપી જ છે તેને જ ઈશ્વર કહી શકીએ. આ દૃષ્ટિ નૈયાયિકો સાથે સંમત થાય છે. વળી જડ જગત અનાદિ-અનંત છે તે કોઈનું બનાવ્યું બને નહીં. જૈનદર્શન જગતને સ્વયંભૂ માને છે.

બૌદ્ધો આત્માનું નિત્યત્વ ન સ્વીકારતાં આત્માને ક્ષણિક માને છે. તેઓ કહે છે જગતના સર્વ પદાર્થો ક્ષણ સ્થાયી છે. એક ક્ષણથી વધારે સમય કોઈ પણ પદાર્થ ટકી શકતો નથી. પ્રત્યેક ક્ષણે પદાર્થનો નાશ થાય છે, અને પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ સર્વ પદાર્થની સાથે આત્મા પણ અનિત્ય છે. જૈનદર્શન આત્માને એક દૃષ્ટિએ અનિત્ય પણ માને છે. આ તેની અનેકાન્ત દૃષ્ટિની બલિહારી છે. આત્મા પોતાના મૂળ રૂપમાં દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ નિત્ય છે પણ જેટલાં દ્રવ્યો છે તે સર્વ પરિણમનશીલ છે. ક્ષણ-ક્ષણ પર્યાયનું પરિણમન થયા કરે છે. વળી પર્યાય તો ક્ષણિક જ હોય તેથી નાશવંત છે. જે ટકીને સ્થિર ન રહે તે જ પર્યાય. તો આત્મા દ્રવ્ય છે. તેનામાં પણ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. એ દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે. આમ પર્યાયાત્મક દૃષ્ટિએ બૌદ્ધોની માન્યતા જૈનદર્શન સ્વીકારે છે. દ્રવ્યાત્મક દૃષ્ટિથી આત્મા નિત્ય છે એ પણ જૈનદર્શનને માન્ય છે.

નૈયાયિકો આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય માને છે, એટલે કે જેમાં કંઈ જ પરિવર્તન ક્યારેય ન આવે. જેવો છે તેવો સદાકાળ રહે પણ જૈનદર્શન નિશ્ચયનયે નિત્યતાનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ તેમાં વ્યવહારનયે અનિત્યતા માને છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ નિત્ય આત્મા પર્યાયે અનિત્ય છે, પરિવર્તનશીલ છે. તે પર્યાય પણ સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક બંને છે.

એક બહુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન ખૂબ ઊંડાણથી વિચારો! આપણે મનુષ્ય છીએ તે શું છે? અનેક વખત સાંભળી ચૂક્યા કે મનુષ્યનો જન્મ એટલે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને દુર્લભ છે. માનવ બનવું તે શ્રેષ્ઠ છે. આ માન્યતા આપણા સહુના મનમાં દૃઢપણે છે પણ હું કહું છું કે મનુષ્યપણું તે આત્માની વિકૃત દશાનું પરિણામ છે. માટે મનુષ્ય થવું તે ઉત્તમ નથી! સ્વીકારશો આ વાત? બંધુઓ! સાંભળીને જરા બુદ્ધિને ધક્કો લાગશે! આ શું? સર્વ શાસ્ત્રોએ મનુષ્યપણાને ઉત્તમ કહ્યું અને આપ કેમ આમ કહો

છો? હા, દેવ, નારક કે તિર્યંચ ગતિની અપેક્ષાએ ભલે મનુષ્યપણું ઉત્તમ હોય પણ આત્માની શુદ્ધ દશા જ્યારે કર્મના લેપથી લેપાણી અને વિકૃત થઈ ત્યારે જ તેને ગતિનું પરિભ્રમણ છે, અને એ ભ્રમણમાં મનુષ્યગતિ પણ છે તેથી તે વિકૃતિ છે. આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મનુષ્ય નથી, દેવ નથી, નારક કે પશુ નથી. તે તો માત્ર શુદ્ધ ચિદ્રૂપ આત્મા જ છે, તો વિકૃતિ તો ઉત્તમ કઈ રીતે હોઈ શકે? માટે જ એક અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ ગણાતો મનુષ્ય-ભવ બીજી દૃષ્ટિએ વિકૃત છે. હા, તો આ આત્માની વૈભાવિક પર્યાયની વાત થઈ છતાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી મનુષ્યપણું શ્રેષ્ઠ છે તે પણ હકીકત જ છે.

નૈયાયિકોએ આત્માને નિત્ય માન્યો તેને પરમ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સ્વીકારી શકાય.

તો જૈનદર્શન અન્ય દર્શનોને એક-એક દૃષ્ટિકોણથી અપનાવે છે. અને ત્યાં જ જૈનદર્શનના અનેકાંતવાદની સિદ્ધિ છે, તેની યથાર્થતાની સાબિતી છે અને તેથી જ ભારતનાં અન્ય દર્શનો જૈનદર્શનની આ વિશાળ દૃષ્ટિમાં સમાઈ જાય છે. અન્ય દર્શનોને માન્ય તત્ત્વોને પોતાની આગવી શૈલીથી સ્વીકાર કરવાનું સામર્થ્ય જૈનદર્શનની સ્યાદ્વાદ શૈલી ધરાવે છે. તેમજ તે દર્શનોની માન્યતા ઉપરાંત પણ જૈનદર્શન તત્ત્વોના ઘણાં જ ઊંડાણમાં જઈ તત્ત્વનાં અન્ય સત્યોને બહાર લાવી શક્યું છે. તેથી જ જૈનદર્શન સર્વ દર્શનોનાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડાણમાં પ્રવેશ પામેલા ઉદારવેત્તા મહાયોગી આનંદઘનજી મહારાજ, ષડ્દર્શનોનો વીતરાગ પ્રરૂપિત તત્ત્વજ્ઞાન સાથે એક અલૌકિક દૃષ્ટિથી સમન્વય કરે છે.

ષડ્દર્શન જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્દર્શન આરાધે રે....૨

સાંખ્ય, યોગ, બૌદ્ધ, મીમાંસક, ચાર્વાક અને જૈન આદિ છ દર્શન વીતરાગ પરમાત્માના છ અંગ છે. આ છ અંગની સ્થાપના સમજપૂર્વક કરવી જોઈએ. જેઓ વીતરાગ પ્રભુના ચરણના ઉપાસક છે તે જ યથાર્થ રીતે ષડ્દર્શનનાં આરાધક છે. તેમાં પ્રથમ કહે છે –

જિન સુર પાદપ પાય બખાણો, સાંખ્યયોગ દોય ભેદે રે
આતમ સત્તા વિવરણ કરતાં, લહો દુગ અંગ અખેદે રે....૨

જિનેશ્વર ભગવાનરૂપી જૈનદર્શન અથવા કલ્પતરુના બે પગ કે બે મૂળરૂપ સાંખ્ય અને યોગદર્શન છે. તે બન્ને દર્શનો આત્માની સત્તાને સ્વીકારે છે માટે ખેદરહિત થઈ, બંને દર્શનોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આપણે પહેલાં કહ્યું તેમ સાંખ્યદર્શન અને યોગદર્શન બંને આત્માના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ કરે છે. વળી અનંત આત્માઓને પૃથક્-પૃથક્ માને છે. તેમજ આત્માને શુદ્ધ માની અકર્તા તથા અભોક્તા માને છે. જૈનદર્શન આત્માની ત્રૈકાલિક સત્તાને માનવાની સાથે અનંત આત્માઓની પૃથક્તાને માને છે. નિશ્ચયનયથી આત્માને અકર્તા અને અભોક્તા પણ માને છે. આમ સાંખ્ય તથા યોગ જૈનદર્શનની માન્યતાને મજબૂત કરે છે. શરીરનો આધાર પગ ઉપર છે. શરીરરૂપી વૃક્ષ પગરૂપ મૂળ પર ઊભું છે. પગ મજબૂત હોય તો જ વૃક્ષરૂપી શરીર ટકી રહે. આ બંને દર્શન નિશ્ચયનયથી જૈનદર્શનથી અતિ નિકટ છે માટે બન્નેને જૈનદર્શનના પગ કહ્યાં.

ભેદ-અભેદ-સુગત-મીમાંસક, જિનવર દોય કર ભારી રે,
લોકાલોક આલમ્બન ભજિયે, ગુરુમુખથી અવધારી રે....૩

સર્વ આત્માઓને ભેદરૂપ માનનાર સુગત અર્થાત્ બૌદ્ધ અને સર્વ આત્માઓને અભેદરૂપ માનનાર મીમાંસક જિનેશ્વરના બે હાથ છે. જે લોક અને અલોકના આધારરૂપ છે, જેને ગુરુગમથી જ સમજી શકાય.

જૈનદર્શન દ્રવ્યાસ્તિક નયથી સર્વ આત્માને એક માને છે, અર્થાત્ સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી સર્વ આત્મા સમાન છે. અને પર્યાયાસ્તિક નયથી સર્વ આત્માઓને ભિન્ન માને છે. સર્વના પર્યાયો ભિન્ન-ભિન્ન સમયે અલગ-અલગ હોય છે. જૈનદર્શનની દૃષ્ટિથી મીમાંસક દર્શન દ્રવ્યાસ્તિક નયવાદી છે અને બૌદ્ધદર્શન પર્યાયાસ્તિક નયવાદી છે!

લોકાલોકમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો આ બે નય દ્વારા સંપૂર્ણપણે સમજી શકાય છે. શરીરમાં રહેલા બે હાથ વધુ ક્રિયાશિલ છે, વધુ પુરુષાર્થ કરે છે. આખા શરીર પર ફરે છે, અને આખા શરીરની ક્રિયાઓને કરે છે. બીજા પણ અનેક કાર્યો હાથ દ્વારા થાય છે. તે જ રીતે ઉપર બતાવેલ બન્ને નયો સર્વ પદાર્થોનું સર્વાંગીણ જ્ઞાન કરાવે છે. વળી આ બન્ને દર્શનો જૈનદર્શનને એક-એક નયથી સ્વીકૃત છે.

લોકાયતિક કૂખ જિનવરની, અંશવિચાર જો કીજે રે,

તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ-વિણ કિમ પીજે રે....૪

નાસ્તિક એવું ચાર્વાકદર્શન જિનેશ્વરદેવનું ઉદર છે, પણ માત્ર એક અંશથી જ. તત્ત્વ વિચારરૂપ સુધારસને ગુરુગમ વિના પી શકાય નહીં.

ચાર્વાકદર્શન આત્માદિનો સ્વીકાર નથી કરતું તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. આવા નાસ્તિક દર્શનને જિનેશ્વરના ઉદરની ઉપમા પણ કેમ અપાય? તેનો ઉત્તર એ છે કે જૈનદર્શન પાંચ પ્રમાણોને માને છે. કોઈ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા જુદી-જુદી રીતો અપનાવાય છે તેમાં ૧) પ્રત્યક્ષ, ૨) પરોક્ષ, ૩) આગમ, ૪) અનુમાન, ૫) ઉપમાન – આ પાંચ પ્રમાણોથી તત્ત્વનિર્ણય જૈન દાર્શનિક કરે છે. ચાર્વાકવાદી આમાંથી માત્ર એક, ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને માને છે, અર્થાત્ જૈન માન્યતાના એક નાના એવા અંશનો સ્વીકાર કરે છે. એ દૃષ્ટિએ જૈનદર્શન સાથે તેનું સામ્ય છે.

પેટમાં ગમે તેટલું નાખો પણ તે પોતા પાસે કંઈ ન રાખી આખા શરીરને આપી દે છે. તેમ ચાર્વાકવાદીઓએ તત્ત્વજ્ઞાનના એક જ અંશને રાખી બાકી બધું છોડી દીધું છે. માટે જ તેનો જિનેશ્વરના શરીરના પેટના એક અંશ રૂપે સ્વીકાર કર્યો છે. અને છેલ્લે

જૈન જિનેશ્વર ઉત્તમ અંગ, અન્તરંગ – બહિરંગ રે

અક્ષર – ન્યાસ ધરા આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે....૫

જૈનદર્શનને જિનેશ્વરનાં ઉત્તમાંગ, મસ્તકરૂપ કહ્યું છે. અન્તરંગ – બહિરંગ બન્ને પ્રકારે, આરાધક જીવ એના અક્ષરનું મનમાં સ્થાપન કરીને ગુરુની સાથે રહીને આરાધના કરે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ જૈન હતા માટે જૈનદર્શનને ઉત્તમાંગ કહ્યું છે તેમ નથી. પણ જૈનદર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન છે. સર્વ વસ્તુઓનો સર્વાંગે વિચાર કરે છે. દરેક દૃષ્ટિબિન્દુઓને લક્ષ્યમાં રાખી, અન્ય વિચારધારાઓને પણ પોતાનામાં સમાવે છે. સત્યગ્રાહી દર્શન છે.

શરીરમાં મસ્તકનું સ્થાન સર્વોપરી છે, ઉત્તમ છે. મસ્તક જ આખાય શરીરના સર્વ અવયવોનું સંચાલન કરે છે, શરીરને કંટ્રોલમાં રાખે છે.

માથું બગડે તો બધું જ બગડે. એ જ રીતે જૈનદર્શન એકાંગી નથી, પણ અનેકાન્તવાદી છે. સાપેક્ષ દૃષ્ટિકોણથી સર્વ દર્શનોનો સમન્વય કરી તેનો સ્વીકાર કરે છે. અમે કહીએ તે જ સાચું એવો કદાગ્રહ જૈનદર્શનમાં નથી. પણ સર્વ સંભાવનાઓનો સ્વીકાર અહીં છે. માટે જ તેને સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. કોઈ પણ દર્શનનું ખંડન કરવું તે આ દૃષ્ટિથી જિનેશ્વરના અંગોનું ખંડન કરવા જેવું છે. એટલે જ મુમુક્ષુ આત્મા કદી કોઈ દર્શનનું ખંડન કરે નહીં.

અહીં આપણે છ દર્શનોનો સમાવેશ જૈનદર્શનમાં કેમ થાય તે વિચાર ખૂબ સંક્ષેપથી કર્યો છે. કારણ આ દાર્શનિક વિષય છે. ઘણું જ વિસ્તૃત વિવેચન માગી લે તેમ છે. પણ અહીં એ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. માત્ર જૈનદર્શનમાં અન્ય દર્શનોને સ્વીકારવાની કેવી ઉદારતા છે, કેવી વિશાળતા છે તે જ બતાવવું છે અને છેલ્લે આનંદઘનજી મહારાજ પણ કહે છે :

જિનવરમાં સઘળા દર્શન છે, દર્શને જિનવર ભજના રે.

સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિનીમાં સાગર ભજના રે....૬

જિનેશ્વરમાં એટલે કે જિનદર્શનમાં બધાં જ દર્શનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અન્ય-અન્ય દર્શનોમાં જિનદર્શનનો સમાવેશ થાય કે ન પણ થાય. જેમ સાગરમાં બધી જ નદીઓ સમાઈ જાય પણ નદીમાં સાગર હોય કે ન પણ હોય.

નદીઓ સાગરમાં એકરૂપ થઈ મળી જાય છે. તેમાં અંતર્ભૂત થઈ જાય છે, જ્યારે સગાર તો ક્યારેક બહુ ભરતીના સમયે જ કોઈક નદીના મુખમાં પ્રવેશે, અન્યથા નહીં.

આમ આનંદઘનજી મહારાજે ષડ્દર્શનોને જિનેશ્વરના દર્શનમાં સમાવી લઈ, જૈનદર્શનની ઉદારતાનો પરિચય આપ્યો છે.

વિક્રમના ચોથા-પાંચમા સૈકામાં થયેલા આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે તેમના સન્મતિ પ્રકરણ નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે આત્મા છે, આદિ છ પદોની શ્રદ્ધા ધરાવે છે તે સમકિતી અને ન શ્રદ્ધા ધરાવે તે મિથ્યાત્વી. આમ છ પદ વિષેની માન્યતા પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે. આચાર્ય

હરિભદ્રસૂરિશ્વરજીએ પણ આ પદોની વિવેચના કરી છે તે આપણે પ્રારંભમાં જ કહી ગયા હતા.

અહીં કેટલાકને એ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી તો ગૃહસ્થી હતા અને તેમના રચેલ શાસ્ત્રને શા માટે માન્યતા આપવી? પણ આગળ બતાવ્યું તેમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી જેવા સમર્થ સાધક મહાપુરુષો જિનેશ્વરના માર્ગને જે રીતે કહી ગયા તે જ શ્રીમદ્જીએ સરળતાથી સમજાવ્યું છે. તેઓએ પોતાના તરફથી કંઈ કહ્યું નથી. તેથી આ શાસ્ત્રને ન માનવાનું કોઈ કારણ નથી. વળી આ છ પદોને, પોતાની સાધના દ્વારા તેઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યાં તેથી તો તેઓ પ્રયોગવીર કહેવાયા.

વળી આ છ પદો પરમાર્થને સમજવા ઈચ્છુક વ્યક્તિ માટે છે. જેને અંદરથી પરમાર્થની ભૂખ જાગી છે તેને માટે જ્ઞાનીઓએ કહ્યાં છે અને તે સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સમજવાનાં છે. બંધુઓ! આપણે પણ આપણી અંદર પરમાર્થનાં ઈચ્છુક થઈએ. અંતર એવી તીવ્ર ઉત્કંઠાથી ઊભરાઈ ઊઠે કે જીવે આજ સુધી સંસારના સ્વાર્થને જ સેવ્યો છે પણ તેમાંથી પર થઈ પરમાર્થ તરફ પ્રેરાયો નથી. માટે હવે જ્યારે આવો સત્સંગ અને સત્શ્રવણનો યોગ મળ્યો છે ત્યારે સ્વાર્થના સંકુચિત કોચલામાંથી બહાર નીકળી, પરમાર્થની વિશાળ દુનિયા તરફ પ્રયાણ કરીએ.

આટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી શ્રીમદ્જી આત્માદિ છ પદોનું વિવેચન કરશે, જેને સાંભળી શ્રદ્ધામાં ઉતારીશું તો મોક્ષપદને પામવાનો પુરુષાર્થ કરી શકીશું

.... બાકી અવસરે...........

e

......નહીં જુદું એંધાણ!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના જેઓએ કરી, તેઓ સિદ્ધિ પામી ગયા. સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. સાધનામાં એટલું બળ છે કે આત્મા પર રહેલાં અનંત-અનંત કર્મોને ભસ્મ કરી, આત્માને સર્વથા શુદ્ધ બનાવે છે.

આરાધક જીવને આત્માના અસ્તિત્વની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે. અહીં આત્માર્થી શિષ્યને આત્માના અસ્તિત્વમાં કેટલાક સંદેહ છે. તે સત્પાત્ર અને જિજ્ઞાસુ છે. સત્ય સમજવાની તાલાવેલી લાગી છે તેથી વિનમ્ર ભાવે, સરળતાપૂર્વક ગુરુદેવનાં શ્રીચરણોમાં જઈ પોતાની શંકા નિવેદિત કરે છે. અને એ શંકાનું સમાધાન આપવા માટે ગુરુદેવને વિનવી રહ્યો છે. એ પૂછે છે –

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથી ન જીવ સ્વરૂપ....૪૫...

શિષ્ય કહે છે : ગુરુદેવ! આપ હંમેશાં આત્માના વિષયમાં સમજાવતા હો છો. પણ આત્માને કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય? કારણ આત્મા નેત્રો વડે જોઈ શકાતો નથી. તેનું કોઈ રૂપ, આકૃતિ, વર્ણ દેખાતાં નથી. તેમજ બીજી કોઈ ઈન્દ્રિયોથી પણ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી.

આ શંકાનું થવું સહજ છે. આજ સુધી આપણે આંખથી દેખાય તેવા જ પદાર્થોને જાણ્યા છે, જોયા છે. આપણી આસપાસ પથરાયેલું આખુંયે જગત આંખથી જોઈ શકાય છે. આંખ વગર કોઈ પદાર્થને જોઈ શકાતો હોય તે ખબર જ નથી, તેથી જે આંખથી દેખાય તેને જ માની શકાય, અન્યને નહીં. વળી કેટલાક પદાર્થોના કેટલાક ધર્મોનું જાણપણું અન્ય ઈન્દ્રિયોથી થાય છે.

શબ્દ આંખથી દેખાય નહીં, તેને કાનથી સાંભળી શકાય. હા,

લખેલો શબ્દ હોય તો વાંચીને તેને જાણી શકાય. પણ ક્યાંય પણ બોલાતો શબ્દ કાન વડે જ સાંભળવો પડે. તો શબ્દનું જ્ઞાન કાનથી થાય છે. સુગંધ કે દુર્ગંધ, જોવા કે સાંભળવાથી ન જાણી શકાય, પણ નાક વડે ગ્રહણ થાય તો જ જાણી શકાય. તો ગંધનું જ્ઞાન નાકથી થાય. કોઈ પણ પદાર્થ સામે પડ્યો હોય, આંખથી જોઈએ કે નાકથી સૂંઘીએ પણ તેમાં રહેલ રસને જીભથી જ જાણી શકાય. જ્યાં સુધી જીભ પર ન મૂકીએ ત્યાં સુધી તેના આસ્વાદની ખબર ન પડે. તો રસનું જ્ઞાન જીભથી થાય. અને સ્પર્શ હલકો, ભારે, ગરમ, શીત વગેરે બીજી કોઈ ઈન્દ્રિયોથી અનુભવી ન શકાય. ત્વચા સાથે એ પદાર્થનો સંપર્ક થાય ત્યારે જ જાણી શકાય. હવા હોય, પણ તે જોવાય કે સંભળાય નહીં, આપણા શરીરને સ્પર્શે તો જ ખબર પડે કે ગરમ લૂ આવી રહી છે કે શીતળ સમીર વાઈ રહ્યો છે.

આમ જગતમાં પ્રાપ્ત થતા પદાર્થો પાંચ ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. કેટલીક વાતો મનથી સમજાય છે અને સર્વ સંસારને આપણી આ શક્તિઓ વડે જાણી લઈએ છીએ. પણ આત્માનું કોઈ રૂપ દેખાતું નથી. આત્મા સંભળાતો નથી, તેની કોઈ ગંધ નથી. જીભ પર મૂકી તેનો રસ લેવાય તેવો નથી અને સ્પર્શ વડે પણ તે જાણી શકાતો નથી, તેમજ મનથી ગમે તેટલો વિચાર કરીએ તો પણ મનની પક્કડમાંય આત્મા આવતો નથી. આમ કોઈપણ ઈન્દ્રિયો કે મન દ્વારા આત્મા ગ્રહણ થવા યોગ્ય નથી. આજ સુધી એ, સાધનો વડે જણાયો નથી. તેથી એમ લાગે છે કે આત્મા નામના કોઈ તત્ત્વનું અલગ અસ્તિત્વ નહીં હોય. માટે જ –

બીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથી ન જીવ સ્વરૂપ

પરંતુ શિષ્ય વિનયવાન છે. ગુરુદેવનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા છે. તેથી ફરી ગુરુદેવને કહે છે : મને તો આત્મા ક્યાંય જણાતો નથી પણ આપ ફરમાવો છો કે આત્મા છે તો કોને આત્મા માનવો? એ પણ શંકા મારા મનમાં છે :

અથવા દેહ જ આતમા, અથવા ઈન્દ્રિય પ્રાણ;
મિથ્યા જુદો માનવો, નહીં જુદું એંધાણ....૪૬....

ગુરુદેવ! આ દેહને જ આત્મા માની લઈએ તો શું વાંધો છે? દેહથી અલગ કોઈ આત્માને માનવાની જરૂર પણ ક્યાં રહે છે? કારણ કે જીવન જીવાતું હોય તો આ દેહથી જ જીવાય છે. જેટલી ક્રિયાઓ થાય છે, સુખ-

દુ:ખનાં સંવેદનો થાય છે તે દેહમાં જ થતાં અનુભવાય છે. બોલે-ચાલે, હરે-ફરે, ખાય-પીએ વગેરે ક્રિયાઓ દેહ જ કરે છે. શિષ્યને અતીન્દ્રિય કે સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓનો અનુભવ નથી. સર્વસામાન્ય માનવોની જેમ ઈન્દ્રિયો અને મનથી થતી સ્થૂળ સંવેદનાના અનુભવોમાં જ એ જીવી રહ્યો છે, તેથી ઈન્દ્રિયાદિને આત્મા માનવા પ્રેરાઈને પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. છતાં એ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો અભિલાષી છે એ તેની જિજ્ઞાસા પરથી જણાયા વગર રહેતું નથી.

વળી, આપણે ક્યાં કોઈનો આત્મા જોયો છે? જેને આપણે જીવ કે આત્મા કહીએ છીએ તે પણ તેના દેહને સંબોધીને કહીએ છીએ. કોઈ માનવ, પશુ, પંખી, જંતુ વગેરેને હાલતાં-ચાલતાં જોઈને આપણે કહેતા હોઈએ છીએ કે આ જીવ છે. એ તો માત્ર શ્રદ્ધાથી કહીએ છીએ. પણ દેહને જ જોયો છે, આત્માને નહીં, માટે દેહને જ આત્મા માની લઈએ.

એમ નહીં તો ઈન્દ્રિયોને જ આત્મા માની લઈએ. આપ કહો છો આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે તો જગતના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ થાય છે ને? જે ઈન્દ્રિય અટકી જાય છે તેના વિષયનું જ્ઞાન પણ થતું નથી. કોઈ માણસ આંખ ગુમાવી બેસે છે તો આંખથી દેખાતા પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ અટકી જાય છે. કાનથી સાંભળવાનું બંધ થાય છે તો શબ્દજ્ઞાન નથી થતું, એમ જે ઈન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ થઈ જાય તે વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી, અને જ્ઞાન આત્માના ગુણ છે માટે ઈન્દ્રિયો જ આત્મા છે.

વળી દેહ કે ઈન્દ્રિયોને આત્મા ન માનો તો શ્વાસોચ્છ્‌વાસને તો આત્મા માની જ શકાય. કારણ કોઈ બીમાર માણસની બધી જ ઈન્દ્રિયો ખોટી થઈ જાય. કદાચ એ ભાન-સાન ગુમાવી બેસે તો પણ જ્યાં સુધી તેનો શ્વાસોચ્છ્‌વાસ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી એ જીવતો છે એમ આપણે માનતા હોઈએ છીએ. અર્થાત્ શ્વાસોચ્છ્‌વાસ એ જ જીવ હોવાની નિશાની છે. માટે શ્વાસોચ્છ્‌વાસ જ આત્મા છે એમ માની લઈએ તો કંઈ ખોટું નથી.

આ ત્રણથી જુદો માનવો તે આપણી ખોટી જીદ છે કારણ આ દેહ, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણ આ ત્રણ વિકલ્પો છે આત્માના. આનાથી જુદી કોઈ નિશાની, કોઈ ચિન્હ આત્માના હોવાપણાનું દેખાતું નથી. તેથી જ આ ત્રણમાંથી કોઈ એકને જ આત્મા માની લેવો, એ જ બુદ્ધિમત્તા છે.

બંધુઓ! અહીં શિષ્યે શંકાઓ રજૂ કરી છે. સમાધાન તો ગુરુદેવ પછી આપશે. પણ વિચારો! કે શિષ્ય કેટલો જિજ્ઞાસુ હશે? આત્માના

વિષયમાં તે કેટલો ઊંડો ઊતર્યો હશે! તેણે કેટલું ચિંતન કર્યું હશે! આપણે કેટલીવાર સાંભળ્યું પણ ક્યારેય ચિંતન કર્યું? આગમોમાં કહ્યું છે અને ગુરુદેવના મુખેથી સાંભળ્યું એટલે આપણે માની લીધું કે આત્મા છે. પણ આપણે કદી એ વિષયમાં ઊંડા ઊતરીને વિચાર્યું છે? આગમ અને સંતો કહે છે તે સાચું છે, પણ હું તેના પર ચિંતન કરી મારી બુદ્ધિને કસીને માન્યતાની દ્રઢતા કરું એવો વિચાર ક્યારેય આવે છે? આ સાચું હોવા પછી પણ જો ચિંતનપૂર્વક તત્ત્વને પચાવ્યું હશે તો એ શ્રદ્ધામાંથી ખસશે નહીં. ઊંડાણમાં શ્રદ્ધા જામી જશે ને અંતે એનો સાક્ષાત્ અનુભવ થશે.

પણ આપણી સ્થિતિ કેવી છે? સંતો જે ફરમાવે તે બધું જ સત્ વચન. ગુરુદેવ પછી એ શું કહે છે તે વિચારવા ઊભા રહેતા નથી. સંતોએ કહ્યું એટલે સાચું જ હોય! એમાં વળી આપણે શું વિચારવાનું? ના, આવું ન રાખશો. સંતોના કહેવા પાછળનો હેતુ, લક્ષ્ય તથા ભાવાર્થ સમજવા માટે પણ એમના ઈંગિતને જાણવા જેટલી તો આપણી માનસિક ભૂમિકા આવશ્યક છે. નહીં તો અન્ધાનુકરણ થશે. હું તમને પૂછું કે કોઈ એવા વક્તા તમારી સામે આવે કે જે આત્માના અસ્તિત્વને માનતા નથી. અને તેઓ તર્ક સહિત તમને એ સમજાવે કે આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ જ જગતમાં નથી. એના તર્કો બધા અકાટ્ય હોય. એ એવી જોરદાર Araguments આપે કે તમારા ગળે ઉતારી જ દે, તો માની લો ને કે આત્મા નથી? તર્કમાં બહુ તાકાત છે. એ તો ગમે તેવી સાચી વસ્તુને ક્ષણમાં ખોટી સાબિત કરી દે અને ખોટી વસ્તુને સાચી સાબિત કરી દે.

માટે જ બંધુઓ! આ જિજ્ઞાસુ શિષ્યની જેમ આપણે પણ ઊંડાણમાં જઈ કહેલા તત્ત્વો પર ચિંતન કરીએ. તો જ સતને સત્યરૂપે સમજી શકીશું.

અહીં જિજ્ઞાસુ શિષ્યે આત્મા ઈન્દ્રિયો અને મનથી અનુભવમાં નથી આવતો, માટે તે નથી એમ કહ્યું અને જો આત્મા છે તો દેહ, ઈન્દ્રિય કે પ્રાણને જ આત્મા માની લેવો જોઈએ. આ ત્રણથી જુદી જેની કાંઈ એંધાણી નથી તેને જુદો શું માનવો? આટલી શંકા રજૂ કર્યા પછી હજી તેના મનમાં આ વિષયમાં શંકા છે તે ગુરુદેવ સામે રજૂ કેમ કરશે તે અવસરે....

e

માટે છે નહીં આત્મા...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના કરનાર જીવ જિજ્ઞાસુ હોય. સ્વને જાણવાની તેની અભિલાષા ઉત્કટ હોય અને એ માર્ગે તે પુરુષાર્થ પણ કરતો હોય.

જેટલો પુરુષાર્થ સંસારમાં ભૌતિકતાની ઉપલબ્ધિ માટે કર્યો એથી વિશેષ પુરુષાર્થ આત્માની ઉપલબ્ધિ માટે થાય તો જ આત્મા પમાય. ભૌતિક જગતમાં તો બહુ પુરુષાર્થ કર્યો, હવે ત્યાંથી પાછા વળવું છે. એ જ માર્ગે જો ગતિ કર્યા કરીશું તો કાગડા-કૂતરાના ભવોમાં ભટકવા સિવાય બીજું કંઈ જ હાથમાં નહીં આવે.

ભૌતિક ઉપલબ્ધિઓ ગમે તેટલી પામ્યા પણ તે મળ્યા પછી કાયમ રહેવાની નથી. ભલે પછી ચક્રવર્તીનું સામ્રાજ્ય મળ્યું કે ઈન્દ્રની રિદ્ધિ મળી પણ હજારો કે લાખો વર્ષ ભોગવ્યા પછી પણ એક સમય એવો જરૂર આવશે કે તે હાથમાંથી ચાલી જશે. સંસારની ગમે તેવી ઉપલબ્ધિઓ હશે પણ તે વિનશ્વર સ્વભાવવાળી છે, કદી કોઈની થઈ નથી અને થશે નહીં.

જ્યારે આધ્યાત્મિક ઉપલબ્ધિઓ જો યથાર્થ રૂપે થઈ હોય તો તે એકવાર પામ્યા પછી જતી નથી. પણ બંધુઓ! આધ્યાત્મિકતાની ભૂખ લાગવી જોઈએ. પેટની ભૂખથી કે ધન-પ્રતિષ્ઠાની ભૂખથી દુ:ખી થયા હશો! ઈન્દ્રિય અને મનના વિષયોની ભૂખથી વ્યાકુળતા અનુભવી હશે! પણ આધ્યાત્મિકતાની ભૂખની વ્યાકુળતા કેવી હોય તેનો અનુભવ ક્યારેય કર્યો છે ખરો? ક્યારેય આધ્યાત્મિકતાની અપ્રાપ્તિનો ખેદ થયો છે? એની પ્રાપ્તિ વિના જીવન કર્તવ્યશૂન્ય લાગ્યું છે? ઊણપ અનુભવી છે? જો અનુભવી હોય તો સમજી લેજો કે જીવ આત્માને પામવાની યોગ્યતા તરફ આવતો જાય છે.

જેને નિજાનુભૂતિની લગની લાગી છે એવા જીવને જ શ્રીમદ્જી આત્માર્થી કહે છે. તે ગુરુદેવના સાનિધ્યમાં જઈ પહેલાં નિજને જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે. અહીં જિજ્ઞાસુ શિષ્ય આત્મવિષયક શંકા ઉઠાવે છે. શિષ્ય શ્રદ્ધાળુ છે. આત્મા વિષેની પોતાની માન્યતાને વધુ દૃઢ કરવાના ભાવથી જ શંકા કરે છે.

એ કહે છે – ઈન્દ્રિયગોચર ન હોવાના કારણે આત્મા છે જ નહીં અને હોય તો દેહ, ઈન્દ્રિય કે પ્રાણ આ ત્રણમાંથી એકને આત્મા માની લેવો જોઈએ. જુદી નિશાની ન હોવાથી આત્માનું અલગ અસ્તિત્વ નથી. હવે ફરી એ જ વિષયમાં બીજી રીતે શંકા રજૂ કરે છે –

વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહીં કેમ,
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ – પટ આદિ જેમ....૪૭....

ગુરુદેવ! આત્મા હોય તો તે દેખાવો જોઈએ. જે ચીજોનું અસ્તિત્વ છે તે બધા જ પદાર્થો જણાય છે. તેનું જ્ઞાન થાય છે. એમ જો આત્મા હોય તો તેનું જ્ઞાન પણ થવું જોઈએ. જેમ કે ઘટ એટલે ઘડો અને પટ એટલે વસ્ત્ર. એ બન્ને દેખાય છે. અહીં ઘટ-પટ કહી જગતના સર્વ જડ પદાર્થો તરફ સંકેત કર્યો છે. એટલે કે જગતના તમામ જડ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે તેનું અસ્તિત્વ છે. તે રૂપી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ ગુણોવાળું છે.

આપણા તર્કશાસ્ત્રમાં પણ આ જ વાત કહેલ છે. અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વની ચર્ચામાં જે પદાર્થનું જગતમાં ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ નથી તે ન જ દેખાય. તે સમજાવવા ત્યાં આકાશકુસુમની ઉપમા અપાય. જેમ કે આકાશકુસુમ નથી માટે તે દેખાતું નથી. આકાશકુસુમ એટલે આકાશનું ફૂલ. ફૂલ ઝાડમાં હોય, છોડમાં હોય, લતામાં હોય પણ જ્યાં આ કંઈ ન હોય ત્યાં માત્ર આકાશમાં એકલું ફૂલ કેમ ઊગે? તે નથી એટલે તે જણાતું પણ નથી.

અહીં શિષ્ય પણ એ જ કહે છે કે જેમ ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો દેખાય છે, કારણ તે છે, તેમ જો આત્મા હોય તો તે દેખાવો જોઈએ. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં મોટા ભાગના માણસો આવી જ ધારણાવાળા હોય છે. તેઓ કહે છે કે અમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેને જ અમે માનીએ. જે અમે ન જોઈ શકીએ તેને ન માનીએ. પણ તેઓને ખબર નથી કે ઘણી ચીજો એવી

હોય છે કે જે નજરે ન દેખાતી હોય છતાં શ્રદ્ધાથી અથવા તેના પરિણામ પરથી પણ તેને માનવી પડે છે.

એકવારની વાત છે. આપણા માજી રાષ્ટ્રપતિ સર્વપલ્લી ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ કે જેઓ મહાન ફિલોસોફર હતા, માત્ર વેદ વેદાંત, કે ભારતના દર્શનના જ અભ્યાસી હતા તેમ નહીં પણ વિશ્વની ફિલોસોફીના જાણકાર હતા.

એકવાર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તેમની સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા તો હોય જ. કોઈપણ વિષયની દાર્શનિક ચર્ચા કરો એટલે તેમાં આત્મા તો રહેવાનો જ. આત્મવિષયક ચર્ચા ચાલી. તો પેલા વિદ્યાર્થીઓ કહે : ''ડૉ. સાહેબ! અમે આત્માને માનતા જ નથી! આપ આટલી આત્મા વિષે વાત કરો છો, પણ હાથમાં લઈને આત્મા બતાવો તો જ અમે માનીએ!''

''ભાઈઓ! આત્મા છે અને તે સનાતન સત્ય છે. તમે માનો કે ન માનો તેથી આત્માનું અસ્તિત્વ મટી જતું નથી. એ તો ત્રણે કાળે રહેનાર શાશ્વત તત્ત્વ છે.''

''નહીં, ડૉ. સાહેબ! અમે તમારી પ્રતિભાથી અંજાઈ જઈ, તમારી વાત માની નહીં લઈએ. અમને તો હાથમાં આત્મા બતાવો તો જ માનીએ!''

''ઠીક, એ બતાવો! તમારામાં કોઈ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી છે?''

''હા, કેમ?''

''જુઓ! આત્મા એક એવું તત્ત્વ છે કે જે ખૂબ બુદ્ધિશાળી હોય તે જ એને જાણી શકે!''

''અમારામાંનો આ વિદ્યાર્થી બહુ જ બુદ્ધિમાન છે. તેને કોઈ પણ તત્ત્વ તરત સમજાઈ જાય છે. આજ સુધી stydyમાં હમેશાં તે First Class First જ રહ્યો છે.''

''જુઓ ભાઈઓ! હું નથી ઓળખતો તમારા એ મિત્રને! પણ તમે કહો છો એટલે માની લઉં છું. તો હવે એક કામ કરો. એની બુદ્ધિ કાઢીને આ ટેબલ પર મૂકો, એટલે હું મારો આત્મા કાઢીને બીજી બાજુ ટેબલ પર મૂકું!''

''અરે! ડૉ. સાહેબ! કેવી વાત કરો છો! બુદ્ધિ કંઈ મગજમાંથી કાઢીને મૂકવાની ચીજ છે? કે આંખેથી જોવાની ચીજ છે?''

''તો શું છે? કેવી રીતે બુદ્ધિને જાણી શકાય?''

''સાહેબ! એ તો માત્ર અનુભવવાની ચીજ છે. અમારો આ મિત્ર તેને અનુભવતો હશે અને બુદ્ધિના પરિણામરૂપ તેની શક્તિને આપણે જોઈ શકીએ, પણ બુદ્ધિ કઢાય નહીં અને જોવાય નહીં!''

''બસ, તો પ્યારા બાળકો! હું પણ એ જ કહું છું કે આત્મા અનુભવવાની ચીજ છે. પોતે તેને અનુભવી શકે અને દેહમાં આત્મા હોવાથી તેના પરિણામ સ્વરૂપ દેહમાં થતી ક્રિયાને આપણે જોઈ શકીએ! બોલવું, ચાલવું, ખાવું, પીવું, હરવું-ફરવું અને આપણું આખુંયે જીવન, દેહમાં આત્મા છે તેનું પરિણામ છે. સમજ્યા? આત્મા કાઢીને હાથમાં લઈ જોવાની ચીજ નથી.''

અને બંધુઓ! વિદ્યાર્થીઓ સમજી ગયા! ચાલ્યા ગયા! તો કહેવાનું એ છે કે બધી જ વસ્તુઓ ઈન્દ્રિયગોચર નથી હોતી. પણ શિષ્યના મનમાં શંકા છે તેથી એ કહે છે કે ઘટ-પટની જેમ આત્મા દેખાય તો તેને માનું. અને મેં કહ્યા તેટલા બધા જ વિકલ્પોથી આત્મા સિદ્ધ થતો નથી, તો હવે આ વિષયમાં માત્ર એક જ વાત કહેવાની રહે છે તે એ કે –

માટે છે નહીં આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય,
એ અંતર શંકા તણો, સમજાવો સદુપાય....૪૮....

હે ગુરુદેવ! આ બધા તર્કોથી એમ માનું છું કે આત્મા નથી. જો આત્મા જ નથી તો બંધ કોનો અને મોક્ષ કોનો? તો પછી પુરુષાર્થ પણ શાના માટે? આત્મા હોય તો તેને બંધ પણ હોય અને બંધ હોય તો તેના મોક્ષનો ઉપાય પણ આચરવો પડે. પણ જો આત્મા જ નથી તો હવે કશુંયે કરવાપણું રહેતું નથી.

હે કૃપાળુ ગુરુદેવ! મારા અંતરની આ શંકાનું સમાધાન આપ વિના કોણ કરે? માટે જ શ્રી ચરણોમાં વિનંતિ લાવ્યો છું કે સમાધાન આપો! સુયોગ્ય શિષ્યને ગુરુદેવ પ્રતિ અત્યંત શ્રદ્ધા છે. ગુરુદેવની સમર્થતા પર વિશ્વાસ છે, મારા ગુરુદેવ મારી શંકાને શંકારૂપ નહીં રહેવા દે.

શિષ્ય પણ કદાગ્રહી નથી કે હું માનું છું તે જ સાચું! ભાઈઓ! કેટલાક લોકો શંકા લઈને તો આવે પણ સાથે પોતાનો આગ્રહ તો લઈને જ આવે કે પ્રશ્ન તો પૂછીશ, પણ તેમનું આપેલું સમાધાન નહીં સ્વીકારું. હું જે માનું છું તે જ બરાબર છે. આ તો જરા પૂછવા માટે પૂછું છું. જેની પાસે પોતાના પ્રશ્ન સાથે જ જવાબ તૈયાર હોય તેને સજાવવો મુશ્કેલ છે. ખરેખર તો એ સમજવા નહીં પણ પરીક્ષા કરવા આવ્યો છે. જિજ્ઞાસાવૃત્તિવાળો નહીં પણ નિંદક હોય છે. તો આ તો કદાગ્રહ છે. આવી માન્યતાવાળાને કદી તત્ત્વની જાણકારી થાય નહીં.

અહીં શિષ્ય તો જિજ્ઞાસુ છે. પોતાની જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ માટે શંકા કરી છે. આગ્રહ લઈને નથી આવ્યો. ગુરુદેવના ચરણોમાં વિનય સમર્પિત કરતો, પોતાની શ્રદ્ધા સમર્પિત કરીને શંકાનો સદુપાય તેને જાણવો છે.

શિષ્યને ગુરુદેવ પ્રત્યે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે મારા ગુરુદેવ સમર્થ છે, સાધક છે. આત્માના ગવેષક જ નહીં પણ નિજની અનુભવદશા તેઓને વર્તી રહી છે. માટે ગુરુદેવ જરૂર મારી શંકાનું સમાધાન આપશે એવો તેને દૃઢ વિશ્વાસ છે.

હવે ગુરુદેવ આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશે અને તે શિષ્યના અંતરમાં કેટલી ઉતરશે તે અવસરે....

e

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, જેણે મોક્ષમાર્ગને યથાર્થ જાણ્યો છે તે જ કરી શકે છે. ભૂલેલો જીવ ભ્રમમાં ભટક્યા કરે છે તેથી આરાધના તેને સૂઝે જ નહીં.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં વિચારવાન તથા દશાવાન શિષ્યની શંકાઓ વિષે ચર્ચા ચાલી રહી છે. પોતે કોણ છે? તે જાણવાની અદમ્ય અભિલાષા ગુરુદેવના સમીપે મુખરિત કરે છે. શિષ્યના મુખે એક પછી એક શંકા નીકળી રહી છે. એક આત્મતત્ત્વને સમજવા શિષ્યે જુદી-જુદી કેટલી રીતે સંદેહ મૂક્યા ને ગુરુદેવ પણ એવી જ ઉત્કૃષ્ટ હિતવૃત્તિથી શિષ્યની શંકાઓનું સમાધાન કરવાના ઈચ્છુક છે.

તેઓના અંતઃકરણમાં, શિષ્યની શંકા સાંભળી આનંદ થાય છે. શિષ્ય પર પ્રસન્ન થઈ ઊઠે છે. શંકાનો કરનાર શિષ્ય કૃપાપાત્ર બની ગયો! કેમ? શંકા કરનાર તો અજ્ઞાની હોવો જોઈએ! તેના પ્રત્યે વત્સલતા કે કંટાળો? ગુરુદેવ વિચારે છે – મેં સુયોગ્ય શિષ્યને જ્ઞાનનો અધિકારી માન્યો છે. આત્મા જેવા મૂળભૂત તત્ત્વ પર શિષ્યે કેટલી વિચારણા કરી હશે; આત્મચિંતનના કેટલા ઊંડાણમાં એ ગયો હશે કે તેને આવી તર્કયુક્ત શંકાઓ જાગી છે! તેથી ગુરુદેવ સમાધાન આપવા તત્પર થાય છે.

આવી શંકા થવા પાછળ શિષ્યની વિચારદશા હોવા પછી પણ શિષ્યની ક્યાંક ભૂલ છે. એ ભ્રમમાં છે, એ પણ એક કારણ છે. તેથી માનવમનના ઊંડાણને પામી કઈ યુક્તિ કારગત નીવડશે તે સમજી પહેલો જ પ્રહાર શિષ્યના અંતરમાં રહેલી ભૂલ પર કરે છે. તેઓ કહે છે –

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન....૪૯....

શ્રીમદ્જી ગુરુમુખથી ફરમાવે છે કે જીવની અનાદિની ભૂલ છે, ભૂલને લીધે જ એ સંસારમાં ભમ્યો છે. જો ભૂલ નીકળી ગઈ હોત તો જીવનું પરિભ્રમણ ન હોત, પણ ભૂલને ભૂલી શક્યો નથી માટે જ રઝળી રહ્યો છે. એ ભૂલ એટલે જ અનાદિનો દેહાધ્યાસ.

દેહાધ્યાસ એટલે શું? દેહ અને અધ્યાસ એવા બે શબ્દો છે અહીં. તેમાંય અધ્યાસ = અધિ + આસ. અધિ ઉપસર્ગ છે. તેના બે અર્થ થાય : એક અંદર અને બીજો ઉપર અને સ્થા-તિષ્ઠ ધાતુથી બનેલો શબ્દ તે આસ. તેનો અર્થ છે બેસવું. એટલે કે અધ્યાસ શબ્દનો અર્થ થયો અંદર બેસવું, ઉપર બેસવું. અહીં દેહ સાથે અધ્યાસ શબ્દ જોડાઈને અર્થ કરે છે, દેહમાં બેસવું. અર્થાત્ દેહમાં મારાપણું. દેહ તે જ હું, એ ભ્રમ તે દેહાધ્યાસ.

પહેલાં અભ્યાસ પછી અધ્યાસ. જે ચીજનો ઊંડો અભ્યાસ થાય છે એટલે કે વારંવાર રટણ થાય છે, વારંવાર પરિચય થાય છે, તે છે અભ્યાસ અને આ અભ્યાસની નિરંતરતા, એક પળની પણ વિસ્મૃતિ ન થવી તે છે અધ્યાસ.

જીવને મોટામાં મોટો અધ્યાસ હોય તો તે દેહનો જ છે. એ બીજું ઘણું વિસ્મૃત કરી શકે છે. પણ પોતે દેહ છે એ કદીયે વીસર્યો નથી. આનું કારણ શું? આજ સુધી આ જીવે અનંત જન્મ ધારણ કર્યા. દરેક જન્મમાં દેહ તો મળ્યો જ. આંખ, કાન, નાક, જીભ મળ્યા કે ન પણ મળ્યાં. ક્યારેક બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ જુદી-જુદી ઈન્દ્રિયો મળી પણ એકેય ભવ એવો નથી થયો કે જ્યાં તેને દેહ વગર રહેવું પડ્યું હોય. તેથી જીવને દેહનો અભ્યાસ રહ્યો જ છે. અનંતકાળથી જીવ દેહ સાથે જ જીવી રહ્યો છે. એક ક્ષણ પણ એ દેહને વિસરતો નથી. આ સ્મરણ નિદ્રામાં પણ તેને રહ્યા કર્યું છે.

રાતની ગાઢ નિદ્રામાં મચ્છર કરડે તો પણ ખબર પડતી હોય છે. દેહને પીડા થઈ તેનું ભાન આત્માને હોય છે. દેહ સુષુપ્ત પડ્યો હોય પણ આત્મા દેહની પીડાનું જ્ઞાન કરી લે છે. એટલે એ અવસ્થામાં પણ

દેહાત્મબુદ્ધિ જતી નથી. આમ દેહનો પરિચય અનંતકાળનો હોવાથી દેહ તે જ હું, એ અધ્યાસ થઈ ગયો છે.

પ્રશ્ન થાય કે શું આ આત્મા અનંતકાળમાં દેહ વગર ક્યારેય નથી રહ્યો? ઉત્તરમાં શાસ્ત્રો કહે છે કે આત્મા મૃત્યુ પછી એક શરીરમાંથી નીકળે અને બીજું શરીર ધારણ કરે તે વચ્ચેનો સમય બહુ જ અલ્પતમ હોય છે. જો આત્મા ઋજુગતિથી જાય તો તે એક સમયમાં જ અર્થાત્ પહેલે સમયે આ શરીરથી નીકળે અને બીજે સમયે બીજું સ્થૂલ શરીર ધારણ કરી લે છે. તેથી માત્ર એક જ સમય દેહરહિત રહે છે પણ વક્રગતિથી જાય એટલે કે બે-ત્રણ વળાંક લઈને જાય તો ત્રણ કે ચાર સમય સ્થૂળ દેહરહિત રહે છે અને પછી બીજું શરીર ધારણ કરી લે છે. આમ વધુમાં વધુ માત્ર ચાર સમય દેહરહિત જીવ રહે છે. જો કે તૈજસ-કાર્મણરૂપ સૂક્ષ્મ શરીર તો સાથે હોય જ છે. અનંતકાળના પ્રવાહમાં ચાર સમય અત્યંત તુચ્છ છે. તેથી આત્માને દેહનો અધ્યાસ થઈ ગયો છે. દેહ તે જ હું, એવી નિરંતરની સ્મરણદશાના કારણે દેહના ધર્મોને પોતાના ધર્મો માની લીધા. દેહના સંબંધીઓને પોતાના સંબંધી માનીને ભાન ભૂલ્યો.

પણ દેહ તે આત્મા નથી. દેહથી જુદો હું આત્મા છું એનું ભાન નથી. હે શિષ્ય! દેહ તે આત્મા કેમ હોઈ શકે? દેહ અને આત્માનાં લક્ષણો પ્રગટ રૂપે ભિન્ન-ભિન્ન દેખાય છે. શ્રીમદ્જીના જ શબ્દોમાં –

દેહ જીવ એક રૂપે ભાસે છે અજ્ઞાન વડે,
ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ તેથી તેમ થાય છે.
જીવની ઉત્પત્તિ અને રોગ, શોક, દુઃખ, મૃત્યુ,
દેહના સ્વભાવ જીવ પદમાં જણાય છે.
એવો જે અનાદિ એક રૂપનો મિથ્યાત્વ ભાવ
જ્ઞાનીનાં વચન વડે દૂર થઈ જાય છે.
ભાસે જડ ચૈતન્યનો પ્રગટ સ્વભાવ ભિન્ન,
બન્ને દ્રવ્ય નિજ નિજ રૂપે સ્થિત થાય છે.

અજ્ઞાનના કારણે જ દેહ અને આત્મા એક ભાસે છે ને તેથી જ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે રોગ, શોક, દુઃખ વગેરે દેહના ધર્મો હોવા છતાં

આત્માના માની લીધા છે, પરંતુ ખરેખર એમ નથી. બન્ને દ્રવ્યોનાં લક્ષણો તદ્દન જુદાં છે અને જુદાં જ રહે છે.

આત્માનું લક્ષણ છે ચેતન. જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા ભાવ. જોવું અને જાણવું. અને દેહ પુદ્ગલ છે, જડ છે. તેનું લક્ષણ છે સડન, પડન, વિધ્વંસન, નાશ પામવું. આત્માનું લક્ષણ જડમાં ન હોય. જડનું લક્ષણ આત્મામાં ન હોય. બન્ને દ્રવ્યો સર્વથા સ્વતંત્ર છે. આત્માની સામે જેટલા પદાર્થો આવે, બધાનું જ્ઞાન તેને થાય છે. જ્યારે જડની સામે હજારો વર્ષ સુધી પદાર્થો પડ્યા રહે તો પણ તેને જ્ઞાન થાય જ નહીં, કારણ કે જાણવું તે જડનો સ્વભાવ નથી.

આ શરીર પરમાણુના સમૂહથી બનેલું છે. અનંત-અનંત પરમાણુઓના સ્કંધરૂપ આ શરીર સડે, ગળે, જીર્ણ થાય, નષ્ટ થાય. ગમે તેવા મજબૂત અને પહેલવાન શરીરને ગળતાં ને જીર્ણ થતાં આપણે જોયું છે કારણ તે તેનો સ્વભાવ છે. જ્યારે દેહ ગળ્યા પછી પણ, જીર્ણ થયા પછી પણ તેમાં રહેલ આત્મા ગળતો નથી, સડતો નથી. તે જેવો છે તેવો જ રહે છે. તેમાં કશો જ ફેર પડતો નથી.

વળી દેહ જડ રૂપી છે. આત્મા અરૂપી છે. જડ પદાર્થો ઈન્દ્રિયગોચર છે. પણ આત્મા ઈન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય નહીં. આપણે દેહને જ જોયો છે આત્માને જોયો નથી. તેથી જ શ્રીમદ્જી શિષ્યને કહે છે, ભાઈ! તેં અનાદિથી દેહનો પરિચય કરી તેનો અધ્યાસ થતાં દેહ તે જ હું એમ માની લીધું છે. તેથી આત્મા દેહથી ભિન્ન છે તે માનવાની તારી તૈયારી નથી. પણ બન્નેનાં લક્ષણો ભિન્ન છે અને જેનાં લક્ષણો જુદાં હોય તે એક કેવી રીતે હોઈ શકે? આ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરવા ગુરુદેવ દેહ – આત્માની ભિન્નતાને બીજી રીતે સમજાવે છે –

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન,
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન....૫૦....

હે શિષ્ય! દેહાધ્યાસના કારણે, અજ્ઞાનના પરિણામે તને દેહ અને આત્મા એક ભાસ્યા પણ તે બન્ને અત્યંત જુદા છે. પુરુષની કમરમાં લટકતી તલવાર, માત્ર મ્યાનરૂપ જ દેખાય છે પણ મ્યાનમાં સમાઈ જવાના કારણે

બન્ને એક દેખાય છે, એટલું જ નહીં પણ સોનાની હોય તેમ ભાસે છે. નાટક સમયસારમાં કવિવર બનારસીદાસ કહે છે –

ખાંડો કહિયે કનકકૌ, કનક-મ્યાન સંયોગ;
ન્યારૌ નિરખત મ્યાન સૌ, લોહ કહૈં સબ લોગ....!

સુવર્ણમ્યાનના સંયોગે, તલવાર પણ સોનાની કહેવાય. પણ જ્યારે મ્યાનથી અલગ કરીને જોઈએ તો તે લોહની જ હોય. તે સોનાની રત્નજડિત મ્યાનમાં રહેવા છતાં પણ સોનાની થઈ જતી નથી. તે પોતામાં જ રહે છે. ભલે બહારથી સોનાની નામે ઓળખાતી હોય પણ તે પોતાનું સ્વરૂપ છોડી મ્યાનરૂપ થઈ જતી નથી. વળી બનારસીદાસ કહે છે –

જ્યોં ઘટ કહિયે ઘીવકૌ, ઘટકો રૂપ ન ઘીવ;
ત્યૌં વરનાદિક નામ સૌં, જડતા લહૈ ન જીવ....

જેમ ઘીનો ઘડો કહેવાય છે. વાસ્તવમાં ઘડો માટીનો કે અન્ય ધાતુનો હોય પણ તેમાં ઘી રહેવાથી એ ઘીનો ઘડો કહેવાયો. તેમ જીવ પણ જેવા શરીરમાં રહે તેના નામે, વર્ણે કે જાતિએ ઓળખાય. પણ જડના એ ધર્મો પોતામાં આવે નહીં. તે જડથી સદા ભિન્ન રહે છે. કારણ કે આત્મા દેહથી સર્વથા ભિન્ન જ છે.

માટે જ સદ્ગુરુ કહે છે અનાદિના અધ્યાસના કારણે તુ દેહને આત્મા માની લેવાની વાત કરે છે. જેમ વનમાં ભમતા મૃગને, અંદરની પ્યાસ તડપાવી રહી હોય અને તે જળની શોધમાં આથડતો હોય, ગ્રીષ્મની ઋતુના ભયંકર તાપમાં જ્યાં સૂર્ય અગ્નિ વરસાવી રહ્યો હોય, પૃથ્વી પર પડતાં સૂર્યનાં તપ્ત કિરણો, રેતાળપ્રદેશમાં હવાનાં કંપનો વચ્ચેથી પસાર થાય, ત્યારે સૂર્યકિરણમાં સ્પંદાયમાન હવા વહેતા પાણીનો ભાસ ઊભો કરે. તૃષાતુર મૃગજળ સમજી દોડે પણ પાણી દૂર ને દૂર સરકતું જાય. હાથમાં આવે જ નહીં. આ છે મૃગજળ.

દેહની પ્રવૃત્તિને આત્માની પ્રવૃત્તિ માની લઈને, દેહ તે જ આત્મા એવો ભાસ ઊભો કર્યો છે. પણ જેમ મૃગજળ તે માત્ર ઝાંઝવાં છે પણ પાણી નથી, તેમ દેહ તે આત્મા નથી. પણ દેહ જડ, આત્મા ચેતન-એ બન્નેનાં લક્ષણો અત્યંત ભિન્ન છે. જડમાં ચેતનનો એક અંશ નથી અને

ચેતનમાં જડનો એક અંશ નથી. લક્ષણની ભિન્નતાના કારણે બન્ને ભિન્ન છે. તે કર્મ સહિત આત્મા દેહ વિના રહી શકતો નથી. માટે બન્નેનો આધાર-આધેય ભાવ છે. જેમ આકાશનો સ્વભાવ છે જડ-ચેતન સર્વ પદાર્થોને આધાર આપવો. જગતના સર્વ પદાર્થોને આકાશ સાથે આધાર-આધેય ભાવ છે. આકાશ આધાર છે અને તેમાં રહેલા પદાર્થો આધેય છે, તેવી જ રીતે દેહ અને દેહીનો સંબંધ છે. દેહીને દેહે આધાર આપ્યો છે માટે દેહ આધાર છે અને દેહી એટલે આત્મા આધેય છે. આકાશમાં રહેલા પદાર્થો આકાશરૂપ નથી પણ તેનાથી સર્વથા ભિન્ન છે, તેમ દેહમાં રહેલો આત્મા દેહરૂપ નથી પણ દેહથી સર્વથા ભિન્ન છે.

શિષ્યની શંકા હતી-અથવા દેહ જ આત્મા-તેનું સમાધાન ગુરુદેવે આપ્યું. અને દેહ-આત્મા ભિન્ન છે તથા દેહ તે આત્મા નથી પણ આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તે સમજાવ્યું.

આત્માના અસ્તિત્વના વિષયમાં શિષ્યે કરેલી અન્ય શંકાઓનું સમાધાન ગુરુદેવ હવે કહેશે.

e

અબાધ્ય અનુભવ જે રહે...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, આત્માની અનંત શાશ્વત શક્તિઓને જાગ્રત કરે છે. આત્માની અનંત શાશ્વત શક્તિ એટલે જ આત્માના અનંત ગુણ. આ સર્વ ગુણો, સંપૂર્ણ નિર્મળતા સહિત જ્યારે પ્રગટ થઈ જાય ત્યારે જીવ અનંત સુખને પામે છે. અનંત શક્તિઓનો અનુભવ કરે છે.

આ અનંત શક્તિઓના અનુભવ માટે અજોડ પુરુષાર્થ આવશ્યક છે. સર્વ પ્રથમ 'હું આત્મા છું' એ જાણે, એ અનુભવે અને પછી એ માણે. એ જ છે સત્ય પુરુષાર્થ.

અહીં આવા જિજ્ઞાસુ સાધક શિષ્યને પોતાના હોવાપણાનો ભાવ અંતરમાંથી જાગતો હોવા પછી પણ મન સંશયોથી વિચલિત થઈ જાય છે. તેને પોતાની શ્રદ્ધામાં સ્થિર થવું છે. પરભાવોથી વિરક્ત થઈ સ્વભાવદશામાં રમવાની ભાવનાવાળો એ જિજ્ઞાસુ છે. તેથી જ તે સદ્ગુરુના શરણમાં આવ્યો છે. એટલું જ નહીં, સમર્પિત થઈ ગયો છે.

શિષ્યનું ત્રિ-યોગે સમર્પણ ગુરુદેવના હૃદયને પ્રફુલ્લિત કરે છે અને ગુરુદેવ અંદરમાં રહેલા જ્ઞાન-ભંડારને ખોલી નાખે છે.

શિષ્યને પ્રથમ તેની ભૂલ સમજાવે છે કે જે ભૂલ સર્વસાધારણ જીવો પણ કરી જ રહ્યા છે, સામાન્ય રીતે સહુ માનવો દેહને જ આત્મા માનતા હોય છે. દેહથી જુદો આત્મા હોય તેવું ભાન જ નથી હોતું. પણ અહીં તો ગુરુદેવ શિષ્યની આ ભૂલનું કારણ સમજાવવાની સાથે, એ ભૂલને સુધારવાની રીતો પણ બતાવે છે.

આત્મા અને દેહ, ચૈતન્ય અને જડ લક્ષણ વડે જુદા જ છે. બન્નેનું સ્વંતત્ર અસ્તિત્વ છે. બન્નેની સ્વતંત્ર શક્તિઓ છે. મ્યાન અને તલવારના દૃષ્ટાંતે દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે. તલવાર મ્યાનમાં એક-બે નહીં પણ

સેંકડો, હજારો વર્ષ સુધી પડી રહે તો પણ તે મ્યાનરૂપ ન થાય. તેવી જ રીતે અનંતકાળથી આત્મા શરીરમાં જ રહેતો આવ્યો છે, છતાં શરીરરૂપ ન થાય, આત્મા-રૂપ જ રહે.

આ રીતે શિષ્યને તેની ભૂલનું ભાન કરાવ્યા પછી હવે શિષ્યની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. શિષ્યે કહ્યું હતું – **'નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ'** અહીં 'નથી દૃષ્ટિમાં આવતો' કહીને શિષ્યે પાંચ ઈન્દ્રિયોમાં આંખને મહત્ત્વ આપ્યું છે તે વિચારણીય છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પણ માનવશરીરમાં આંખ સિવાયની બીજી ઈન્દ્રિય ન હોય તો એટલી મુશ્કેલી ઊભી નથી થતી. પણ આંખ ન હોય તો જીવન સૂનું-સૂનું લાગે છે, અપૂર્ણ લાગે છે. આંખ વગર માનવ પરવશ થઈ જાય છે. તેથી શિષ્યે પણ આંખને જ સર્વસ્વ માની તેને લક્ષ્યમાં રાખી શંકા ઉઠાવી છે.

પણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં એથી કંઈક જુદું બતાવવામાં આવ્યું છે. ચિંતન કરતાં એમ લાગે છે કે બીજી ઈન્દ્રિયો પર વિશ્વાસ કરી શકાય પણ આંખ પર વિશ્વાસ ન કરી શકાય. આંખ તો છેતરે છે, ભય ઊભો કરે છે, પદાર્થમાં જે નથી તે બતાવે છે. આત્મવૃત્તિને બહિર્મુખ કરવામાં આંખ મોટો ભાગ ભજવે છે.

નિષેધાત્મક દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરીએ તો એક અંધ વ્યક્તિ જેટલો પવિત્ર અને સરળ હોય એટલો બહેરો કે મૂંગો વ્યક્તિ નથી હોતો. કારણ એ છે કે આંખ બીજી ઈન્દ્રિયોને પણ ભોગો માટે પ્રેરિત કરે છે. જેથી દ્રષ્ટા પાપી થઈ, વિકારી થઈ, જીવનભર પાતકી રહી દુર્ગતિને નોતરે અને અંતે સત્યાનાશ. તેથી જ વાણીમૌન કરતાં પણ દૃષ્ટિમૌનની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

આમ આંખ જીવનમાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે તેથી જ શિષ્ય આત્માને પણ આંખો વડે જ જાણવા પ્રેરાયો છે. તે કહે છે આંખોથી આત્મા દેખાતો નથી, કે આત્માનું કોઈ રૂપ પણ દેખાતું નથી, માટે આત્મા નથી. આનું સમાધાન કરતાં ગુરુદેવ ફરમાવે છે –

જે દૃષ્ટા છે દૃષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ....૫૧....

ગુરુદેવના મુખ પર સ્મિત ફરકી રહ્યું છે. તેઓ ફરમાવે છે, હે શિષ્ય! જે પોતે જ સર્વને જોનાર છે, જાણનાર છે, તેને કોણ જાણી શકે? કોણ

જોઈ શકે? આપણે જગતના પદાર્થોને આંખ વડે જોઈએ છીએ. પણ આંખને જાણનાર તથા જોનાર બીજું એક તત્ત્વ આ દેહમાં છે. અને તે છે આત્મા.

આત્મા સ્વ-પર પ્રકાશક છે. તે પોતે પોતાને જાણે છે, જુએ છે અને સાથે સંસારના સર્વ જ્ઞેયને પણ જાણે છે. તેથી જે આંખો વડે જગત જોવાય તે આંખો અને જગત બન્ને આત્મા વડે જોવાય. કહ્યું પણ છે કે –

જ્યાં દૃશ્ય છે ત્યાં દૃશ્ય-દૃષ્ટિ ઉભયનો દૃષ્ટા ય છે

નિજ – પર પ્રકાશક આત્માની ચૈતન્ય સત્તા પ્રગટ છે....

જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, જડનો નહીં. સ્થૂલ બુદ્ધિથી વિચારવા ટેવાયેલા આપણે એમ માનતા હોઈએ છીએ કે મેં આંખથી જોયું-જાણ્યું, પણ આંખ તો જડ છે, માત્ર સાધન છે. તેનામાં જ્ઞાન-શક્તિ નથી. આંખ પણ ત્યારે જ જોઈ શકે છે કે જ્યારે દેહમાં આત્મા હોય અને એ આત્માનો જ્ઞાનોપયોગ આંખ સાથે જોડાય ત્યારે તે પદાર્થોને જોઈ શકે છે. આંખે જોયું પણ તે જાણ્યું તો આત્માએ જ. આંખ તો મકાનમાં રહેલ બારી જેવી છે. બારીમાં ઊભેલો મનુષ્ય બહારનાં દૃશ્યોને જુએ તેમાં બારીએ શું કર્યું? જોનાર તો માનવ છે, પણ બારી માધ્યમ માત્ર છે. તેમ આંખ વડે જ્યારે પદાર્થો જોઈએ છીએ ત્યારે 'મેં આંખ વડે અમુક પદાર્થ જોયો' આવો અનુભવ કરનાર કર્તા આત્મા છે અને આંખ કારણ છે. આત્મા પદાર્થને જુએ તેમ દેહમાં રહેલી આંખને પણ જુએ. માનવશરીરની સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં આંખ વિશેષ શક્તિ ધરાવનાર માધ્યમ છે. પર્વતના શિખર પર ઊભેલો માનવ દૂર-સુદૂર ક્ષિતિજ સુધી દૃષ્ટિ દ્વારા અવલોકન કરે. વચમાં આવતાં નદી અને ઝરણાં, પહાડ અને વન, સાગર અને વૃક્ષ, પંખી અને માનવ સહુને એકી સાથે પોતાની નાની એવી કીકીમાં સમાવી લે. તેથી જ દૃશ્યો કરતાં દૃષ્ટિ વિશાળ. પણ વૈજ્ઞાનિક નિયમ કહે છે, સૂર્ય-પ્રકાશ પદાર્થ પર પડે ત્યારે જ એ પદાર્થ માનવની આંખમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને આંખ એ પદાર્થને જોઈ શકે છે. માનો કે સૂર્યકિરણો એક સુંદર પદાર્થ પર પડ્યાં અને તે પદાર્થ તમારી આંખમાં પ્રતિબિંબિત થયો. પણ તમે જ ન હો, તો તેનું જ્ઞાન કોને થાય? બંધુઓ! તેનો અર્થ એ થયો કે દૃષ્ટિને જોવાવાળો દ્રષ્ટા અંદર બેઠો છે. જેની ઉપસ્થિતિ વિના આંખ, આંખ નહીં પણ માત્ર ગોખલા જ. એટલે જ દ્રષ્ટા સ્વયમેવ છે. દૃષ્ટિ તેની શક્તિ છે, આંખો તેનું

માધ્યમ છે અને બાકી બધું દૃશ્ય છે.

આત્માની સ્વ-પર પ્રકાશક ચૈતન્ય સત્તા સદા તેમાં વિદ્યમાન છે. આત્મા અંતર્મુખ થાય તો પોતે પોતાને જાણે છે અને બહિર્મુખ થાય તો ઈન્દ્રિય અને મનના સાધનથી પદાર્થોને જુએ તેમજ ઈન્દ્રિય-મનના સાધન વગર પણ અવધિ કે મન:પર્યવ જ્ઞાન વડે જગતના પદાર્થોને જુએ. એ જ રીતે કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે આત્મા તો અંતર્મુખ જ હોય પણ આખાયે વિશ્વના સર્વ પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબ તેમાં પડે. એટલે આત્માને સ્વને જાણવા કે પરને જાણવા ઈન્દ્રિયાદિકની આવશ્યકતા છે જ, એમ નથી. તેથી જ કહ્યું કે આત્મા દૃષ્ટિ તથા દૃશ્ય બન્નેનો દ્રષ્ટા છે. માટે તે પોતે આંખો વડે જોઈ શકાય નહીં.

પોતે પોતામાં આત્માને અનુભવવો કઈ રીતે? આજ સુધીના આપણા અનુભવો પરભાવોના આશ્રયે, પર પદાર્થના આશ્રયે જ થયા છે. આપણું આખુંયે જીવન પરાનુભાવથી જ ભર્યું છે; આજ સુધી જે જે અનુભવો કર્યા તે એક-એક કરીને જોઈ જઈએ અને પછી ધીમેથી સરકતા જઈએ અને જોઈએ કે કંઈ બાકી રહે છે કે નહીં?

પાંચે ઈન્દ્રિયના ૨૩ વિષયો સાથે નિત્ય ખેલીએ છીએ. હું સાંભળું છું, જોઉં છું, સૂંઘું છું, રસાસ્વાદ લઉં છું, સ્પર્શું છું. આ છે પાંચે ઈન્દ્રિયોનો અનુભવ. સાથે હું વિચારું છું એ છે મનનો અનુભવ. આપણે વિચારીએ! હું સાંભળું નહીં, કાનની શક્તિ સમાપ્ત થઈ જાય તો હું રહું કે નહીં? એ જ રીતે આંખોને અંધાપો આવે, કંઈ જ ન જોઈ શકાય. ગંધ લેવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય, રસાસ્વાદને જાણી ન શકાય અને અંતે માનો કે Paralysis થઈ જાય, આખુંયે શરીર ખોટું થઈ જાય. શારીરિક સંવેદનાનો અનુભવ ન થાય, ત્યારે પણ 'હું છું' એવો ખ્યાલ રહ્યા કરે છે કે નહીં? 'હું કોણ છું' એ ભલે ખબર ન રહે. જાણી પણ ન શકીએ પણ હું જીવું છું, મારું અસ્તિત્વ છે તો હું કાન, આંખ, નાક, જીભ કે સ્પર્શ નથી પણ એથી જુદો છું, એ ખ્યાલ તો રહે છે.

એમ મનથી વિચારતા હોઈએ ત્યારે શબ્દપ્રયોગ કરીએ છીએ : મારા મનમાં થયું કે.... હવે 'મારું' મન, તો બે પદાર્થ જુદા થયા. મન જુદું છે. મારું મન કહેનાર તે મનથી જુદો છે. માટે મન તે પણ હું નથી. મનથી કોઈ જુદું તત્ત્વ તે હું છું.

વળી આગળ વિચારતાં હું આ જગતમાં, બાહ્ય રૂપે જે રીતે ઓળખાઉ છું તે હું છું? મને લોકો મનુષ્ય કહે છે તો હું મનુષ્ય છું? જો મનુષ્ય જ હોઉં તો સદા મનુષ્ય જ રહું, પણ એમ નથી. જન્મ્યો મનુષ્ય રૂપે અને મરીશ એટલે જેને લોકો મનુષ્ય કહે છે તે તો અહીં જ રહેશે. પણ તેમાંનો **'હું'** તો ચાલ્યો જશે. મરણ થાય ત્યારે મનુષ્ય શરીર નથી જતું. તે અહીં છે છતાં લોકો કહે છે એ તો ચાલ્યો ગયો. તો ચાલ્યા જનાર મનુષ્ય નથી, એ એથી જુદો કોઈક છે. માટે હું મનુષ્ય નથી.

અને જો મનુષ્ય નથી તો મનુષ્ય હોવાના નાતે સંબંધીઓ સાથે સંબંધરૂપ પણ નથી. મા-બાપ, ભાઈ-બહેન વગેરે સ્વજનોએ જે સંબંધ મારામાં માન્યો છે તે પણ હું નથી. સ્ત્રીરૂપ કે પુરુષરૂપ એ પણ મારું રૂપ નથી. એ પણ અહીં જ રહે છે અને તેમાંનો હું, અલગ થઈ ચાલતી પકડે છે.

આમ મેં, મને જે જે બાહ્ય અનુભવોથી અનુભવ્યો તે બધા જ અનુભવોને મારામાંથી દૂર કરીને જોઉં તો એ બધાથી પર એક અનુભવ તો રહે જ છે કે 'હું છું', વળી આ અનુભવ સર્વ જીવોને રહે છે. તે જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની 'હું છું' તે બધાને ખબર છે. જ્ઞાની 'હું છું' થી 'હું આત્મા છું' એમ અનુભવતો હોય. અજ્ઞાનીને જાણ નથી. વળી બાળકને પણ પોતાના હોવાપણાનો ખ્યાલ છે. કારણ આ અનુભવ બાધારહિતનો અનુભવ છે. આ અનુભવ કરવામાં કોઈ જ વિઘ્નકર્તા બની ન શકે. જીવ પોતે ક્યાંય કોઈને બાધા કરતો નથી અને પોતે પણ કોઈથી બાધ્ય થતો નથી. માટે જ શ્રીમદ્જીએ કહ્યું કે અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવ સ્વરૂપ. ષડ્દ્રવ્યો એક પ્રદેશાવગાહી છે, જેમાં માત્ર આપણે જ એક ચૈતન્ય, બાકી પાંચ જડ. તેથી આત્મા દ્રષ્ટા છે. જડમાં દૃષ્ટિ નથી અને તે દ્રષ્ટા પણ નથી. છતાં જડદ્રવ્ય વર્ણાદિ સહિત હોવાના કારણે રૂપી છે તેથી જ જીવને ભ્રમ થયો છે, તેમાં પ્રીતિ થઈ છે. બાકીનાં દ્રવ્યો શક્તિ રૂપે છે. અરૂપી છે તેના પર જીવને પ્રીતિ થતી નથી.

રૂપી દ્રવ્યને જીવ જાણે. જીવ પોતે અરૂપી એટલે દૃષ્ટા અરૂપી અને દૃશ્ય રૂપી. બન્નેના એકપણાનો ભાસ તે સંસાર. પણ ગહનતામાં જઈ વિચાર કરીએ તો જડ-ચેતન બન્નેનાં લક્ષણો અને ગુણો ભિન્ન છે. એટલે સંસાર તે માત્ર દૃષ્ટિ અને દૃશ્ય વચ્ચેનો એક અવિકલ ભ્રમ છે. માટે જ શ્રી સહજાનંદસ્વામીએ કહ્યું છે –

દૃશ્ય તો ઝેર છે જીવ વ્યાકુળ કરે,
દૃશ્યમાં દૃષ્ટિ જોડે ન મહાત્મા.....

જીવ દૃશ્યમાં લોભાઈ જાય તો તે ઝેરરૂપ પરિણમે છે, વ્યાકુળતા ઊભી કરે છે. એટલે જ સાધના-રત સાધક દૃશ્યથી દૃષ્ટિને હટાવીને દ્રષ્ટામાં જોડે છે.

શ્રીમદ્જી પણ નીચેના દોહામાં આ જ ભાવો વ્યક્ત કરે છે કે જીવ અરૂપી છે, જડરૂપી છે, બેયના ગુણો અને પર્યાયો તદ્દન ભિન્ન છે, છતાં અરૂપી એવા ચેતન દ્રષ્ટાને, જે રૂપીનો ભાસ થયો, ગ્રહવાપણાનું ગાંડપણ થયું, તે મોટું આશ્ચર્ય છે જે અકથ્ય છે. પોતે આત્મા અરૂપી હોવા છતાં રૂપી પર્યાયોમાં અનંતકાળ ગુલામ થઈ વર્ત્યો છતાં તેને તે બંધનરૂપ લાગ્યું જ નહીં, એ કેવી વાત છે?

ગ્રહે અરૂપી રૂપીને, એહ અચરજની વાત;
જીવ બંધન જાણે નહીં, કેવો જિન સિદ્ધાંત....

ગુરુદેવ શિષ્યને સમાધાન આપે છે. વત્સ! આંખેથી નહીં દેખાતો આત્મા જ સર્વને જોનાર અને જાણનાર છે, તથા સર્વ બાહ્ય ભાવોને બાદ કરતાં-કરતાં અંતે જે બાકી રહે છે અને 'હું છું'નું જ સતત ભાન રહે છે. ઈન્દ્રિયોની સંવેદના ક્યારેય ન પણ હોય, પણ આત્માનું સંવેદન નિરંતર હોય જ છે. તે જ જીવનું સ્વરૂપ છે અને તે મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય વડે જાણ્યા પછી પણ આનો એક માત્ર ઉકેલ છે નિજ અનુભવ. માટે તારા મનમાં જાગેલ શંકા – 'તેથી ન જીવ સ્વરૂપ', તે યથાર્થ નથી.

શિષ્યને સમાધાન થયું. ગુરુદેવના ચરણે મસ્તક નમાવી, મૂકેલા બીજા તર્કોનું સમાધાન પણ ચાહી રહ્યો છે, તે અવસરે.....

....પણ આત્માને ભાન!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના સંસારમાર્ગનો છેદ કરી મોક્ષમાર્ગે જીવને મૂકી દે છે. આ માર્ગે પહોંચવા માટે જે રસ્તો પાર કરવાનો છે તે લાંબો છે, કંટક ભરેલો છે. ઘણાં વિઘ્નો અને બાધાઓથી ભરેલો છે. તેમાં જો સ્થિર રહેવાય અને ગુરુદેવની કૃપા મળી જાય તો – તો પાર પામી જવાય. એટલે જ પથિક સહારો માગે છે –

મેરી ધીરી હૈ ચાલ, ઔર પથ હૈ વિશાલ
હર કદમ પર મુસીબત હૈ, અબ તો સમ્હાલ
પૈર મેરે થકે, એ ચલે ના ચલે
મુઝકો તેરા ઈશારા સદા ચાહિયે....
આસરા ઈસ જહાંકા મિલે ના મિલે
મુઝકો તેરા સહારા સદા ચાહિયે....

ગુરુદેવના માર્ગદર્શનથી જ સાધક, સાધનામાર્ગે સ્થિર રહી આગળ વધી શકે છે. આવા સાધકને અધ્યાત્મ પામવાની તાલાવેલી છે. તેથી જ તેણે ગુરુદેવ સમક્ષ બાલભાવે, વિનયસહિત પ્રશ્નો રાખ્યા છે. ઈન્દ્રિયો પર જ જાણે આખા જીવનનો આધાર હોય, અને ઈન્દ્રિયોનું જ સામ્રાજ્ય હોય તેમ સમજી શિષ્ય ઈન્દ્રિયોને આત્મા માનવા પ્રેરાયો છે. ઈન્દ્રિયોની જડતા તેના લક્ષ્યમાં નથી. પણ જ્ઞાની ગુરુદેવ ઈન્દ્રિયોની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે? ઈન્દ્રિયો ક્યાં સુધી ઉપયોગી છે તથા આત્મા અને ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ શું છે? આ બતાવી શિષ્યના મનમાં રહેલી શંકાને નિર્મૂળ કરે છે. તેઓ કહે છે :

છે ઈન્દ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન....૫૨....

પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. સહુના વિષય

જુદા-જુદા છે. કાન શબ્દને સાંભળે છે. આંખ રૂપને જુએ છે. ઘ્રાણ ગંધને અનુભવે છે. જીભ રસને ઓળખે છે અને ત્વચા સ્પર્શનું સંવેદન કરે છે. આમ વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ, અને વ્યવહાર આમ જ ચાલે છે.

અહીં એક-એક ઈન્દ્રિયનો વિષય સીમિત બતાવ્યો. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પોતાના વિષયને છોડી, અન્ય વિષયને ગ્રહણ કરી શકે નહીં. જેમ કે આંખોનું કામ છે જોવાનું, રૂપને નીરખવાનું. આંખ આ કાર્ય ખૂબ સારી રીતે કરી શકે છે. બહુ પાવર-ફૂલ આંખો હોય તો તે દૂર-દૂર સુધી જોઈ શકે. ગગનમાં ઊડતું ગરુડ, દૂર પૃથ્વી પર પડેલ પદાર્થને જોઈ લે. એવી શક્તિ તેની આંખોમાં હોય. કેટલાક મનુષ્યોની આંખો પણ ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુને જોઈ શકે એટલો પાવર ધરાવતી હોય, પણ આ શક્તિ માત્ર જોવામાં જ ઉપયોગી! ગમે તેવી શક્તિદાયક આંખો, શબ્દને ગ્રહણ ન કરી શકે. આંખો સતેજ હોય પણ કાન ન હોય તો નજીકના શબ્દો પણ સંભળાય નહીં. પુસ્તકને આંખ વડે વાંચી શકે, પણ કાનથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય શબ્દોને આંખ સાંભળી ન શકે.

એ જ રીતે આંખો નથી એવો માણસ, મધુર બંસરીના સૂરને સાંભળે અને વાહ, વાહ, પુકારી ઊઠે પણ તેને પૂછીએ, બંસરી કેવી હોય? જેણે કદી જોઈ નથી તે શું કહે? આપણે કદાચ તેને આકાર-પ્રકાર સમજાવીએ છતાં તે કેટલું સમજ્યો હશે? કોને ખબર? એ જ રીતે બીજી બધી જ ઈન્દ્રિયોના વિષયને સારી રીતે એ ગ્રહણ કરી શકતો હોય. અરે! ક્યારેક તો એવું જોવા મળે કે જેને આંખો નથી, તેની બીજી ઈન્દ્રિયો વધુ સતેજ હોય અને તે પગરવ માત્રથી માણસને ઓળખી કાઢે. છતાં આંખ રૂપ-રંગને ઓળખવાનું જે કાર્ય કરે છે તે આંખ વિનાનો માણસ ન જ કરી શકે.

જન્માંધ માણસને કદાચ ઘણું જ્ઞાન થઈ શકે, પણ તેને રંગ તો ઓળખાવી જ ન શકાય. રંગ ઓળખવાનું કામ આંખનું જ છે, તે બીજી ઈન્દ્રિય વડે ન થઈ શકે. આમ ગંધ, રસ અને સ્પર્શના જ્ઞાનનું પણ આવું જ છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પોતાના વિષય-ગ્રહણમાં ઘણી સતેજ હોવા પછી પણ બીજી ઈન્દ્રિયના વિષયોને ગ્રહણ ન જ કરી શકે.

આ પરથી એમ સમજાય છે કે ઈન્દ્રિયોની વિષયગ્રહણ શક્તિ ઘણી જ સીમિત છે. હવે જો ઈન્દ્રિયોને આત્મા માની લઈએ તો બહુ મોટી અસંગતિ ઊભી થઈ જશે. કારણ જ્ઞાનશક્તિ તો વ્યાપક છે, અત્યંત વિશાળ છે. તેની

કોઈ સીમા જ નથી. અસીમ છે. આત્મામાં અનંતજ્ઞાન છે અને સાથે-સાથે અનંત જ્ઞેયોને જાણવાની અનંત શક્તિ છે. હવે જો ઈન્દ્રિય આત્મા હોય તો તો તેને જાણવાની શક્તિ મર્યાદિત થઈ ગઈ. તો જ્ઞાનગુણ પણ મર્યાદિત થઈ ગયો. એટલું જ નહીં, જ્ઞાનગુણ એક અને અખંડ છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયો તો પોતાના જ વિષયને જાણે, બીજી ઈન્દ્રિયના વિષયને ન જાણે. એક ઈન્દ્રિયનો વિષય બીજી ઈન્દ્રિયને ખબર નથી. તેથી જ્ઞાન તો ખંડ-ખંડ અનેક થઈ ગયું. આમ બધી જ દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રિયો તે આત્મા નથી. જો પાંચે ઈન્દ્રિયો જ આત્મા હોય તો મન, બુદ્ધિથી ચાલતી પ્રવૃત્તિનું શું? શરીરમાં ચાલતી કાય-વ્યવસ્થાનું શું? તેમજ તે સર્વ કાર્યની વ્યવસ્થાનું સંચાલન કરનાર ચેતનનું શું? આ પ્રશ્નો નિરુત્તર રહે છે.

વળી વિચારણીય બાબત તો એ છે કે ઈન્દ્રિયો વડે થતા જ્ઞાનની જાણકારી કોને રહે છે? આંખ વડે જોયેલા રૂપને જાણનાર તો અંદર રહેલો આત્મા છે. એ જ અંદરથી બોલે છે કે મેં આ રૂપ જોયું. મેં આ રૂપ જાણ્યું. એમ બધી જ ઈન્દ્રિયોથી જે-જે વિષય ગ્રહણ કરાયા તે સહુને જાણનાર અંદરમાં રહેલ જ્ઞાન-સ્વરૂપ ચૈતન્ય તત્ત્વ જ છે. જો એમ ન હોય તો આંખ સામેથી પદાર્થ દૂર ખસી જાય પછી એ ભાન ન રહે કે મેં અમુક પદાર્થને જોયો. આંખ તો જોવા માત્રથી જ જ્ઞાન કરે છે. જો પદાર્થને આ ક્ષણે આંખ જોતી નથી તો કઈ રીતે જ્ઞાન કરે? પણ એમ નથી. આંખે એક વખત જોઈ લીધેલા પદાર્થને આત્માની જ્ઞાનશક્તિ યાદ રાખી લે છે. તેથી પદાર્થને જોયા પછી બંધ થયેલી આંખો, ભલે એ પદાર્થને જોઈ ન શકે, પણ આત્મા યાદ રાખે છે.

વર્ષો પહેલાં સાંભળેલ શબ્દો આજે યાદ છે. એ શબ્દો સંભળાવનાર સામે નથી છતાં, આજે અક્ષરશઃ યાદ છે. એમ ગંધ, રસ કે સ્પર્શ પણ યાદ છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈન્દ્રિય તો માત્ર સાધન છે, માધ્યમ છે. એને જ્ઞાન કરવાની કે યાદ રાખવાની ખબર નથી. પણ બધી જ ઈન્દ્રિયોએ ગ્રહણ કરેલા વિષયોને આત્મા યાદ રાખે છે. ઈન્દ્રિય જ્ઞાન કરવામાં પણ ત્યાં સુધી જ માધ્યમ રૂપ છે કે જ્યાં સુધી આત્માને અવધિ, મનઃપર્યવ કે કેવળજ્ઞાન નથી થયું. એ જ્ઞાન થતાં, આત્માને ઈન્દ્રિયોની સહાયતાની જરૂર નથી. વગર ઈન્દ્રિયે આત્મા પદાર્થોનું, મનનું અને લોકાલોકનું જ્ઞાન કરી લે છે.

વળી ગાથામાં કહ્યું છે કે **'છે ઈન્દ્રિય પ્રત્યેકને નિજ-નિજ વિષયનું 'જ્ઞાન'** – એ પણ માત્ર ઉપચારથી જ કહ્યું છે. વાસ્તવમાં ઈન્દ્રિયો જડ છે. એ પોતે પોતાની સ્વતંત્રતાથી કોઈ વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી.

આપણો સહુનો અનુભવ છે કે રસ્તે ચાલ્યા જતા હોઈએ અને અનેક પદાર્થો આંખની સામે આવે, પણ તે બધા જ પદાર્થોને આપણે જોતા નથી. અરે! તમારો કોઈ મિત્ર તમારી આંખ પાસેથી પસાર થઈ જાય તો પણ તમને ખબર રહેતી નથી, આમ કેમ થાય છે? આંખો તો કદાચ ત્યાં જ હતી પણ તમારા શબ્દોમાં કહું તો ધ્યાન બીજે હતું. યા તો બીજું કંઈ જોવામાં, સાંભળવામાં કે કંઈક વિચારમાં મશગૂલ હતા કે પાસેથી પસાર થઈ જનાર પણ દેખાય નહીં. અર્થાત્ આપણો જ્ઞાનોપયોગ તે વખતે આંખ સાથે જોડાયેલો ન હતો. મન સાથે હતો, તેથી દેખાયું નહીં.

આમ આત્માનો જ્ઞાનોપયોગ જે ઈન્દ્રિય સાથે જોડાયો હોય, તે ઈન્દ્રિય જ વિષયને ગ્રહણ કરી શકે, બીજી નહીં. તેથી જ્ઞાન કરનાર તો જીવનો જ્ઞાનોપયોગ જ છે. ઈન્દ્રિયો તો માત્ર ખાલી ખોખાં છે, સાધન છે. તે પોતે જ્ઞાન કરવામાં સમર્થ નથી. વળી તેને પોતાને પણ એ ખબર નથી કે તેણે જ્ઞાન કર્યું છે કે નથી કર્યું. કારણ ઈન્દ્રિયો જડ છે. અને જ્ઞાન એ જડનો ગુણ નથી પણ આત્માનો ગુણ છે.

આમ ઈન્દ્રિયોને આત્મા માની શકાય નહીં અને ઈન્દ્રિય વડે આત્મા ગ્રહણ પણ થાય નહીં. જ્યાં ઈન્દ્રિયો જડ છે અને જડ પદાર્થોના જ્ઞાન માટે પણ અસમર્થ છે, ત્યાં એ ચેતનને તો કેમ ગ્રહણ કરી શકે?

માટે ઈન્દ્રિયાતીત આત્મા, ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય પણ નથી, પોતે ઈન્દ્રિય રૂપ પણ નથી.

ગુરુદેવ શિષ્યની એક-એક શંકાનું નિર્મૂલન કરતાં-કરતાં આગળ વધી રહ્યા છે અને શિષ્યનું મન સંતોષ અનુભવી રહ્યું છે.

હવે વિશેષ વાત અવસરે....

આત્મ-ચિંતન

હું ....આત્મા ....છું ....હું ....આત્મા ....છું.

સત્....ચિત્....આનંદ એ મારું સ્વરૂપ....સત્

સત્ યાને અસ્તિત્વ....હું અસ્તિત્વવાન પદાર્થ છું.... મારો ....કદી નાશ થાય નહીં .... અવિનાશી...., ધ્રુવ...., નિત્ય....પદાર્થ એવો હું .... આત્મા...., હું ચૈતન્ય....ચૈતન્ય....એ શાશ્વત પદાર્થ છે....જડ....એ નાશવંત....પદાર્થ છે....સદા-સર્વદા રહે તે ....શાશ્વત...., નાશ પામે તે....નાશવંત....ચૈતન્ય શાશ્વત....જડ નાશવંત....હું ચૈતન્ય છું.... શરીર જડ છે....મારો કદી નાશ થાય નહીં ....ત્રણે કાળમાં....મારું અસ્તિત્વ છે.... ભૂતકાળમાં હતો...., વર્તમાનમાં છું....., ભવિષ્યમાં હોઈશ.... ભૂતકાળમાં જેટલા જન્મો ધારણ કર્યા....તેમાં આ જ આત્મા હતો.... વર્તમાને પણ આ જ આત્મા.... ભવિષ્યમાં જેટલા જન્મો ધારણ કરીશ.... તેમાં પણ આ આત્મા....

સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ....સિદ્ધ થશે.... તેમાં પણ આ જ આત્મા.... આત્મા.... ચૈતન્ય...., નિત્ય...., શાશ્વત...., શરીર જડ...., નાશવંત...., અનિત્ય.... હું.... ચૈતન્ય...., મારો જન્મ નથી.... મારું.... મૃત્યુ નથી.... જન્મે છે તે શરીર છે.... મરે છે તે પણ શરીર છે.... જન્મ – મરણથી રહિત.... હું આત્મા ....શરીરથી જુદો.... સર્વ સંગથી અસંગી ...., એવો હું આત્મા ....શરીર મારું નથી....હું શરીરનો નથી....હું કોઈનો નથી....કોઈ મારું નથી....જગતનો કોઈપણ પરમાણું...., કોઈપણ પદાર્થ...., કોઈપણ વ્યક્તિ ....મારી થઈ શકે નહીં....હું કોઈનો થઈ શકું નહીં.....સર્વ સંસારથી જુદો...., એક...., અખંડ...., અસંગી....એવો હું ચૈતન્ય આત્મા....

ચિત્....એટલે ચૈતન્ય....ચિત્....એટલે જ્ઞાન....હું ચૈતન્ય છું માટે જ જ્ઞાનવાન છું....ચૈતન્ય....મારો ગુણ છે....જ્ઞાન પણ ....મારો ગુણ છે.... આત્માના એક-એક પ્રદેશે....જ્ઞાન છે.... મારો જ્ઞાનગુણ ....મને

પોતાને....જાણવામાં સમર્થ છે.... જગતના પદાર્થોને એ જાણે છે.... એથી પણ વધુ નિકટતાથી એ મને ....જાણી શકે છે.... જગતના પદાર્થોને જાણવા માટે...., ઈન્દ્રિય અને મનના માધ્યમથી ....જ્ઞાન પરિણમે છે....પણ નિજને જાણવા માટે....કોઈપણ માધ્યમની જરૂર નથી....આત્મામાં એ ઠરી જાય...., આત્મામાં એ સ્થિર થઈ જાય.... તો મારું જ્ઞાન મને જાણી શકે છે.... મારે....જગતમાં ભટકતા ભટકતા જ્ઞાનગુણને....ત્યાંથી પાછો વાળી ....મારામાં સ્થિર કરવો છે...., મને જાણવો છે...., મને માણવો છે....

સત્....ચિત્....આનંદ એ મારો સ્વભાવ .... આત્માના એક-એક પ્રદેશે ....અનંત સુખભર્યું પડ્યું છે.... જગતના પદાર્થો સાથે...., વ્યક્તિઓ સાથે...., વાતાવરણ સાથે....સંબંધિત છું....એટલે જ દુ:ખી થાઉં છું.... એ બધા સંબંધોને છોડી દઈ .... મારામાં સ્થિર થાઉં...., તો આત્મામાં એક-એક પ્રદેશે રહેલા સુખને ....માણી શકું....સુખ....એ મારો સ્વભાવ....દુ:ખી થવું ....એ મારા સ્વભાવમાં નથી.... મારું અજ્ઞાન...., મારી ભ્રમણાં....છે. મારી મિથ્યા.... માન્યતા.... મને દુ:ખી કરે છે.... એ બધાને છોડી.... મારામાં સ્થિર થાઉં મારામાં ઠરી જાઉં ....તો મારા સુખને પામી શકું છું....

સત્ચિદાનંદ....સ્વરૂપને પામવા....વધુ....એકાગ્ર....થઈ...., થોડી ક્ષણો.... વધુ ઊંડાણમાં જઈ....આત્માનું ચિંતન કરીએ....

‘‘હું આત્મા....છું’’ ‘‘હું....આત્મા....છું’’

ૐ....‘‘શાંતિ’’.... ‘‘શાંતિ’’ .... ‘‘શાંતિ’’.

પ્રગટ રૂપ ચૈતન્યમય...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના વડે જીવને વિવેક-ખ્યાતિ થાય છે. તે ચેતનને ચેતનરૂપ અને જડને જડરૂપ જાણે છે. આવો વિવેક થાય એટલે સહજ રૂપે જ જીવ પોતાના સ્વભાવ તરફ ઢળે છે.

જેમ ચૂલા પર ઊકળતું પાણી નીચે ઉતારી લેવામાં આવે અથવા નીચેથી અગ્નિ કાઢી લેવામાં આવે કે તરત જ એ પોતાના સહજ સ્વભાવરૂપ શીતળતા તરફ ઢળવા માંડે. અગ્નિના સંગે રહી ઉષ્ણ થઈ ગયું હતું, પણ એ સંગ છૂટી જાય એટલે પાણી ઠરવા માંડે. તેમ જીવ વિભાવ સંગે રહી, વૈભાવિક પરિણમનથી પરિણમતો હોય પણ જેવો વિભાવ છૂટે, રાગ અને દ્વેષ મંદ થવા માંડે, કે જીવ પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર થતો જાય, જે પોતાનું સહજ સ્વરૂપ છે.

સહજ સ્વરૂપની પ્રતીતિ થવા માટે જ શિષ્ય, ગુરુદેવ સમીપે મનની મૂંઝવણો રાખે છે. દેહ, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણ ચેતન નથી પણ જડ છે એ સમજાવતાં ગુરુદેવ કહે છે –

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઈન્દ્રિય પ્રાણ;
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્તે જાણ....૫૩

આત્મા ચૈતન્ય છે. દેહ, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણ જડ છે. તો તેઓ આત્માને શી રીતે જાણી શકે? જાણવું એ આત્માનો ગુણ છે. વળી સર્વથી સ્વતંત્ર છે. આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ જ્ઞાન કરવા સમર્થ નથી.

મૈં સ્વતંત્ર નિશ્ચલ નિષ્કામ, જ્ઞાતા દ્રષ્ટા આતમ રામ....

જાણવું અને જોવું તે આત્માનું કામ. પછી એ આત્મા ગમે તેવા

નાના શરીરમાં હોય તો પણ ત્યાં રહીને એ જાણી લે ખરો. આપણા હાથ પર એક મચ્છર બેઠો હોય. આપણે તેને પકડવા હાથ લંબાવીએ કે એ તરત ઊડી જાય. પકડમાં આવે નહીં. કેમ? તેનામાં આત્મા છે. વળી તે ત્રસ યોનિમાં છે. તેથી તેને ત્રાસ થાય તેની ખબર પડે છે. એ જાણે છે કે લંબાયેલો હાથ તેને મારી પણ નાખે. માટે તે હાથમાં ન આવે. ઊડી જાય. એવી જ રીતે નાના-મોટા જેટલાં જીવ-જંતુઓ, પશુ-પંખી જોઈએ છીએ તે સહુને પોતા પૂરતું જ્ઞાન છે અને તે સ્વબચાવ કરી લે છે. જ્ઞાન વડે જીવન-ઉપયોગી પદાર્થ, સ્થાન વગરે પણ શોધી લે છે. આ બધું જ તેનામાં રહેલા ચેતનને આભારી છે.

જડ પદાર્થ ગમે તેવો શક્તિશાળી હોય, અરે! જેમાં જ્ઞાન લખેલું છે તેવો ગ્રંથ હોય પણ તેને કોઈ ફાડી નાખે, બાળી નાખે તો પણ તે કંઈ જ જાણી શકે નહીં. એટલે જ મોગલકાળમાં આપણા કીંમતી ગ્રંથો ભસ્મીભૂત થઈ ગયા. એક નાનું બાળક પણ તેને ઉઠાવીને ફેંકી દઈ શકે. કારણ તે જડ છે. જ્ઞાન થવાની શક્તિવાળો નથી. એમ જગતમાં જેટલા જડ પદાર્થો છે તે સહુ જ્ઞાનશક્તિરહિત છે.

દેહ જડ છે. તે પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ છે તેથી તેનામાં ચૈતન્યના ગુણરૂપ જ્ઞાન ન હોય. ઈન્દ્રિયો જડ છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા. તે આત્માની સહાયતા વગર જ્ઞાન કરવા સમર્થ નથી. અને પ્રાણ એટલે કે શ્વાસોચ્છ્વાસ એ પણ પુદ્ગલ જ છે. વાતાવરણમાં પડેલા શ્વાસોચ્છવાસ વર્ગણાના પુદ્ગલોને ઓક્સિજન સાથે આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ ને તે પુદ્ગલોને જ છોડીએ છીએ. પુદ્ગલ જડ છે માટે શ્વાસોચ્છવાસ પણ જડ છે. તો દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ આત્માનો અનુભવ કરી શકે નહીં.

વળી એ ત્રણેય પણ એકબીજાને જાણતા નથી. દેહને ખબર નથી કે મારે કેટલી ઈન્દ્રિયો છે. ઈન્દ્રિયોને જાણ નથી કે એ દેહના કયા ભાગમાં છે. યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? બરાબર કામ આપે છે કે નહીં? વળી દેહને એ પણ ખબર નથી કે પોતે શ્વાસ લે છે કે નહીં? કેટલા શ્વાસ લીધા અને કેટલા લેવા જોઈએ? એ કશી જ ખબર નથી. શ્વાસને ખબર નથી કે એ દેહના કયા ભાગમાં કામ કરી રહ્યો છે. આમ ત્રણેય પદાર્થો જડ અને ત્રણેય પોતાનાથી પણ અજાણ અને ત્રણેય એક-બીજાથી પણ અજાણ.

કોઈ-કોઈને જાણતા નથી. પહેલાં કહ્યું તેમ જડમાં જાણવાની શક્તિ નથી.

એટલું જ નહીં પણ દેહ, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણ સ્વતંત્ર શક્તિ ધરાવતાં નથી. નિર્માલ્ય છે, નિષ્ક્રિય છે. આત્માનું અસ્તિત્વ દેહમાં હોય ત્યાં સુધી જ તેની પ્રવૃત્તિ છે. દેહમાંથી આત્મા નીકળી ગયો કે એ જ ક્ષણે દેહનું હલન-ચલન, ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા તથા શ્વાસની ક્રિયા બધી જ બંધ. સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનતા હોઈએ છીએ કે ચાલતો શ્વાસ બંધ થઈ ગયો એટલે માણસનું મૃત્યુ થઈ ગયું, પણ એમ નથી. શરીરમાંથી આત્મા ચાલ્યો ગયો એટલે શ્વાસ બંધ થઈ ગયો. શરીરમાંથી આત્માનું નીકળવું અને શ્વાસનું બંધ થવું આ બન્ને ક્રિયા એકસાથે જ થાય છે, તેથી આપણે જાણી શકતા નથી. શ્વાસ તો દેહમાં આત્માના હોવાની નિશાની માત્ર છે, પણ શ્વાસ આત્માને દેહમાં ટકાવી રાખી શકે નહીં. જો એમ જ હોય તો ઓક્સિજનના બાટલાઓના આધારે માણસ સેંકડો વર્ષ જીવી શકત. પણ જ્યાં સુધી દેહમાં આત્મા છે ત્યાં સુધી જ ઉપરના ઉપચારોની સાર્થકતા છે, પછી નહીં. તો શ્વાસ પણ જડ, આત્મા છે ત્યાં સુધી જ છે. પછી નથી.

આમ આત્મા એક જ ચૈતન્ય છે. બાકીનું સર્વ જડ. આત્મા સિવાય બીજા કોઈની કશી જ કિંમત નહીં. એક પદમાં આ ભાવો સુંદર રીતે વણાયેલા છે –

હું તો આત્મા છું, જડ શરીર નથી (૨)
શરીર મસાણની રાખનો ઢગલો, પલમાં બિખરે ઠોકરથી....
મુઝ વણ એ શવ પૂજો બાલો,
જ્ઞાયકતા નહીં સુખદુઃખથી હું તો....
સ્પર્શ ગંધ રસ રૂપ શબ્દ અને જાતિ વર્ણ લિંગ મુઝમાં નથી....
ફિલ્મ બેટરી પ્રેરક જુદો, તેમ દેહાદિક ભિન્ન મુઝથી...હું તો...
સૂર્ય ચંદ્ર મણિ દીપ કાન્તિની, મુઝ પ્રકાશ વણ કિમ્મત શી....
પ્રિત દેહે જે શોભનિકતા છે,
તે મારી જુઓ વિશ્વ મથી.... હું તો....

કવિ કહે છે – હું આત્મા છું. જડ શરીર તે હું નથી. આ શરીરની

અંતિમ પરિણતિ તો રાખનો ઢગલો છે. સ્મશાને જઈ લાકડા સાથે લાકડું થઈ બળી જશે અને રાખ થઈ જશે. તેને પળ માત્ર વિખરતા વાર નહીં. એક ઠોકર વાગી ને રાખ વાતાવરણમાં વેરાઈ જશે.

અરે! આ સુંદર શરીરનાં સુખ-દુઃખ ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી હું એટલે આત્મા તેમાં છે ત્યાં સુધી જ. હું દેહમાંથી નીકળી જાઉં પછી તેને પૂજો કે બાળો. બે ક્રિયામાં તેને સુખ કે દુઃખ કશું જ નથી. પછી તો એ શબ છે. તેનામાં જ્ઞાયક સ્વભાવ નથી. વળી મોટો માણસ હોય, જ્યાં સુધી તેનામાં આત્મા છે ત્યાં સુધી તેને બહુ આદર-માનથી બોલાવતો હોય પણ મરે એટલે એ પણ શબ જ થઈ જાય.

આત્મા કહે છે, મારામાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ કશું જ નથી. તેમજ હું કોઈપણ વર્ણનો નથી. મારી કોઈ જાતિ નથી. મેં કોઈ લિંગને ધારણ નથી કર્યું. હું તો એ સર્વથી જુદો છું. જીવનરૂપી જે ફિલ્મ ચાલી રહી છે તેની બેટરી તો અલગ જ છે. જેમ બેટરી હોય તો જ મશીન ચાલે પણ બેટરી મશીનથી જુદી છે. બેટરી તે મશીન નથી, મશીન તે બેટરી નથી. પણ બેટરી મશીનમાં રહીને જ કામ આપે છે. તેમ આ દેહને ચલાવનાર બેટરી જેમ અંદરમાં જુદો છે. એ જ રીતે હું આત્મા અને દેહાદિક સર્વ મારાથી જુદાં છે.

વળી આત્માનું મૂલ્ય શું? સંસારના જેટલા પદાર્થો છે, જે પદાર્થોની ઉપયોગિતા આપણે ખૂબ માનીએ છીએ, અરે! કેટલાક પદાર્થોની કિંમત તો લાખો-કરોડોમાં આંકીએ છીએ પણ તે પદાર્થોનું આટલું મૂલ્ય કોના માટે? માત્ર આત્મા છે તે માટે જ. બંધુઓ! ક્ષણભર કલ્પના કરી લો કે આખાયે વિશ્વમાં કોઈ ચૈતન્ય આતમા છે જ નહીં, માત્ર જડ જગતનો પસારો જ છે. તો એ જડ પદાર્થની કેટલી કિંમત? કંઈ જ નહીં, માત્ર બધું ધૂળ જ. દેહમાં આત્મા છે તેથી બુદ્ધિ સક્રિય છે. તે જડ પદાર્થનું મૂલ્ય કરે છે. દેહ તથા ઈન્દ્રિયો, આત્માની સ્ફુરણાથી પ્રવર્તી રહ્યાં માટે જ પદાર્થોને ભોગવી શકે છે. તો આખાયે વિશ્વના સર્વ પદાર્થોની કિંમત માત્ર એક આત્માના હોવા પર જ છે.

નાનાં-મોટાં સર્વ શરીરોની જે શોભા છે તે પણ તેમાં આત્મા છે ત્યાં સુધી જ. ખીલેલા પુષ્પમાં આત્મા છે તેથી સર્વત્ર શોભા પામે છે. પણ

AT-BOOK-2

આત્મવિહોણું પુષ્પ કરમાઈને અશોભનીય બની જાય છે. અરે! પછી તે પુષ્પ નહીં કચરો કહેવાય. આ શરીર પર શૃંગાર પણ શોભા આપે. જો આત્મા નીકળી જાય અને પછી શબને શણગારવામાં આવે તો તે શોભતું નથી. તે તો માત્ર તમારા સંસારની વ્યાવહારિકતા છે તેથી શબને શણગારો છો. એ જ રીતે વિશ્વના સહુ પ્રાણીની શોભા ચેતનના કારણે જ છે. આત્મા નીકળી ગયા પછી તો દેહ સડવા માંડે, દુર્ગંધ આવે, વિકૃત થઈ જાય. પ્રિયમાં પ્રિય વ્યક્તિ પણ આત્મવિહોણા થઈ જાય પછી એનું સ્થાન ઘરમાં નહીં, સ્મશાનમાં.

આમ દેહની શોભા આત્મા છે, અને આત્મા દેહમાં રહે તો જ દેહાદિની પ્રવૃત્તિ છે. તેથી દેહાદિથી આત્મા ભિન્ન છે, પણ દેહરૂપ નથી, એ નિશ્ચય થાય છે.

હવે શિષ્યે શંકા કરતાં કહ્યું હતું કે **'મિથ્યા જુદો માનવો, નહીં જુદું એંધાણ'** તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ ફરમાવે છે –

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટ રૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય....૫૪....

વત્સ! તને આત્માનું કોઈ અલગ ચિન્હ નથી દેખાતું પણ બિલકુલ પ્રગટ એવું, અને સર્વથી ભિન્ન એવું ચૈતન્યત્વ એ આત્માનું લક્ષણ છે.

દેહધારી જીવ, દેહની સર્વ અવસ્થાને અનુભવે છે. જન્મ્યા ત્યારે બાળક પર્યાય હતો, પછી કિશોર, પછી યુવાની, પછી પ્રૌઢતા અને પછી વૃદ્ધાવસ્થા. આ બધા જ પર્યાયો એક શરીરમાં થાય છે. પર્યાયો થઈ થઈને તેનો નાશ પણ થઈ જાય છે. બાલ્યાવસ્થા વીતી ત્યારે જ કિશોરાવસ્થા આવી અને એમ એક અવસ્થા ધીરે ધીરે નષ્ટ થતી જાય છે અને બીજી અવસ્થાનો અનુભવ વધતો જાય છે.

આ બધા જ પર્યાયોમાં રહેનાર એક જ આત્મા. વળી એ ચિદ્રૂપ એટલે કે જ્ઞાન સ્વભાવવાન તેથી પ્રત્યેક અવસ્થાને તેણે અનુભવી. બંધુ! આજે પણ આપણે બાળપણ કે યુવાનીને યાદ કરીએ છીએ. ત્યારે બનેલા પ્રસંગો અને એ અવસ્થામાં માણેલા જીવનને પણ યાદ કરીએ છીએ. તો એ સર્વ અવસ્થા નાશવંત અને આત્મા શાશ્વત. અવસ્થામાં પરિવર્તન આવ્યું પણ આત્મા તો

એનો એ જ રહ્યો, કારણ આત્મા દેહરૂપ ન હતો. સર્વથી જુદો છે. જો દેહરૂપ જ હોય તો દેહની એ-એ અવસ્થાનો નાશ થવાની સાથે-સાથે આત્માનો પણ નાશ થઈ ગયો હોત. પણ એમ બન્યું નથી. અવસ્થાઓ જડની થઈ, ચેતનની નહીં. જડ વિનાશી છે અને ચેતન અવિનાશી છે. માટે જ જીવે જડનો સંગ છોડવાનો છે.

વપુ વિનાશી તું અવિનાશી; અબ હૈ કિનકો વિલાસી;
વપુ સંગ જબ દૂર નિકાસી, તબ તુમ શીવકા વાસી....
આપ સ્વભાવ મેં....

વપુ એટલે શરીર વિનાશી સ્વભાવવાળું છે અને આત્મા અવિનાશી છે. શરીરનો સંગ જ્યારે જીવ છોડશે ત્યારે તે શિવ બનશે. આમ તે દેહથી સર્વથા ન્યારો છે.

જેમ શરીરની અવસ્થાઓથી એ ન્યારો છે તેમ સુષુપ્ત અવસ્થા, સ્વપ્ન અવસ્થા અને જાગ્રત અવસ્થા – આ ત્રણ અવસ્થામાં પણ એ ત્રણેય ભાવથી જુદો જ રહે છે.

ગાઢનિદ્રામાં શરીર સૂઈ ગયું હોય પણ ત્યારેય આત્માને ખબર છે કે ઊંઘ લઈ રહ્યો છે. એટલે જ જાગ્યા પછી આપણે કહેતા હોઈએ છીએ કે આજે તો બહુ સારી ઊંઘ આવી ગઈ. સવાર ક્યાં થઈ તે ખબર ન પડી. Sound Sleep આવી. આત્માએ ઊંઘમાં એવી ગાઢ નિદ્રા અનુભવી છે, માટે જ જાગ્યા પછી યાદ છે.

વળી ઊંઘમાં સ્વપ્ન આવે, તે પણ જાગ્યા પછી કહીએ છીએ. એટલે સ્વપ્ન જોનાર અને તેને યાદ રાખનાર પણ કોઈ છે. સ્વપ્ન જુદી અવસ્થા છે અને તેને જાણનાર પણ જુદો છે. અને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ પળ-પળની પ્રવૃત્તિનો સાક્ષી આમ ત્રણેય અવસ્થામાં એ અવસ્થાઓથી જુદો જ છે.

માટે જ અહીં ગુરુદેવ કહે છે હે શિષ્ય! આ સર્વ અવસ્થાઓમાં તેનાથી જુદો રહીને જાણે છે તે ચૈતન્ય લક્ષણવાન આત્મા છે. વળી તેની આ ચૈતન્ય નિશાની, જ્ઞાનસ્વભાવ રૂપ નિશાની સદૈવ તેની સાથે જ રહે છે. જડનાં ચિન્હો તો બદલાઈ પણ જાય, નાશ પણ પામી જાય, ખોવાઈ પણ જાય પણ ચૈતન્ય લોપાતું નથી.

તો બંધુઓ! આપણે ચૈતન્ય છીએ અને તે ચૈતન્ય સદા શરીરમાં વિલસી રહ્યું છે, તે આપણે ન ભૂલીએ. અહીં શ્રીમદ્જીએ ગાથામાં જે રીતે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એ એટલો સરળ છે કે સર્વસામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે. આપણે સહુએ આપણા જીવનની સર્વ અવસ્થાઓનો અનુભવ કર્યો છે, અને સાથે સાથે એ પણ અનુભવ્યું છે કે આપણે એટલે કે તેને જાણનારો સદા જુદો જ રહ્યો છે, એ પણ અનુભવીએ છીએ. કોઈપણ પ્રકારની વિશેષ સાધના વગર જ આ દેહમાં રહેલ આત્માના અસ્તિત્વનો અનુભવ આપણે કર્યો છે. જેનાથી આત્માના હોવાપણાની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે.

સદ્ગુરુદેવે શિષ્યને આત્માને દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણથી પોતાના વિશેષ એંધાણની સાથે ઓળખાવી દીધો, જેથી શિષ્યની શ્રદ્ધા મજબૂત બની છે.

આત્મા સૂક્ષ્મ છે તેથી તે ચર્મ-ચક્ષુઓથી પ્રત્યક્ષ નથી. પરોક્ષ તત્ત્વને જાણવાનાં બે સાધન છે.

૧) સ્વયંનું અતિશાયી જ્ઞાન અર્થાત્ પોતે જ વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે જેથી આત્મા જેવા પરોક્ષ તત્ત્વને જાણી શકાય.

૨) અતિશાયી જ્ઞાનીનાં વચન, સાધકને સાધનામાં સ્થિર કરવા માટે તેને કોઈ એક પરોક્ષ વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દેવો જરૂરી છે. તીર્થંકર પરમાત્મા શિષ્યોને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન કરાવી દેતા તેનાથી તેને આત્માના ત્રૈકાલિક અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થઈ જતું અને તેઓ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે સાધનારત થઈ જતા; જેમ કે મેઘકુમાર.

આ લક્ષ્યે જ શિષ્યનું સમાધાન થઈ રહ્યું છે. હજુ આ જ વિષયમાં શિષ્યે કરેલી અન્ય શંકાઓનું સમાધાન અવસરે.....

e

જાણનારને માન નહીં...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના પરમ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળો સાધક જ કરી શકે છે. જેને પરમ જિજ્ઞાસા છે તેને સ્વને જાણવાની જિજ્ઞાસા તો હોય જ.

'कोहम्' હું કોણ છું? અને 'सोहम्' હું તે છું. આ બે પદ આત્મવાદી દર્શનનાં બે ચક્ષુ છે. પહેલા પદમાં પોતાના અસ્તિત્વની જિજ્ઞાસા છે અને બીજામાં પોતાના અસ્તિત્વનો પ્રત્યક્ષ બોધ છે. 'સોહમ્' આ તર્કશાસ્ત્રનું પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ-અતીત અને વર્તમાનનું સંકલનાત્મક જ્ઞાન છે.

શિષ્યે પૂછ્યું : આત્માનું લક્ષણ શું?

આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો : 'સોહમ્' શરીર અહંકાર શૂન્ય છે. જેમ કે : હું કરું છું, મેં કર્યું, હું કરીશ. તે જ આત્મા (ચેતન)નું લક્ષણ છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં આત્માને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો શિષ્ય, કોઈ પણ ઉપાયે આત્માને જાણવા માગે છે. તેથી જ અનેક પ્રકારની શંકાઓ ગુરુદેવ પાસે રાખી છે. એ કહે છે સંસારના સર્વ પદાર્થોને આંખ વડે જોઈ શકાય છે. જે રૂપી પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે, તે પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ રૂપે અથવા આજના યુગમાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો વડે પણ પ્રત્યક્ષ કરી લઈએ છીએ.

એ પદાર્થો ગમે તેટલા દૂર હોય તો પણ તેને જાણી લઈએ છીએ, તો આત્મા તો સહુથી વધારે નજીક છે, તો તે કેમ ન જણાય? જો તેનું અસ્તિત્વ હોય તો તે આટલો નજીક હોઈને ન જણાય એવું બને નહીં.

પણ કદાચ શિષ્યને એ જાણ નથી કે આ આંખો દૂરના પદાર્થોને જાણી શકે પણ અત્યંત નિકટ હોય તે પદાર્થને જાણવો મુશ્કેલ. જેમ કે આંખમાં આંજેલું કાજળ. એ આંખથી અત્યંત નિકટ છે, આંખમાં જ સમાઈ ગયું છે પણ આંખ તેને જોઈ શકતી નથી. આંખમાં આંજેલા કાજળને જોવા

માટે આયનાની જરૂર પડે. તેમ આ આત્મા એક તો ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાતો નથી અને બીજું તે આ શરીરના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત છે માટે તેને જોવા માટે ચર્મચક્ષુ કામ ન કરે. અંદરનું જ કોઈ સાધન હોવું જોઈએ. અર્થાત્ આત્મા પોતે જ પોતાને જોઈ શકે.

ચર્મચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ થનાર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અને ચર્મચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ ન થાય તેનું નાસ્તિત્વ, આમ માનનાર શિષ્યને ગુરુદેવ કહે છે –

ઘટ-પટાદિ જાણ તું, તેથી તેને માન;
જાણનારને માન નહિ, કહિયે કેવું જ્ઞાન....૫૫

દેવાનુપ્રિય! આંખ તથા અન્ય ઈન્દ્રિયોથી તેં જગતના પદાર્થને જોયા છે, જાણ્યા છે, અનુભવ્યા છે તેથી તેને માને છે કે એ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે, પણ હું તને પૂછું છું કે જે એમ કહી રહ્યો છે કે મેં આ પદાર્થને જોયો, જાણ્યો. હું આ પદાર્થને જોઉં છું, જાણું છું. હું આ પદાર્થને જોઈશ. જાણીશ. આ ત્રણેય કાળ આ પ્રતીતિ અંદરમાં વર્ત્યા કરે છે. તે 'હું' કોણ છે? જાણનારો છે કે બીજો કોઈ? દેહમાં તો એ 'હું' બુદ્ધિ જ નથી. જ્યારે જીભ વડે 'હું'નો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણું લક્ષ્ય 'હું' કહેવાથી દેહ નથી હોતો પણ દેહથી ભિન્ન બીજી કોઈ શકતિ હોય છે. તે જ જાણનાર છે.

જાણનાર આત્મા જ છે. અગાઉ કહી ગયા મુજબ આત્મા સિવાય બીજું કોઈ પણ જ્ઞાન શક્તિ ધરાવતું નથી, તેથી જાણનાર આત્મા જ છે. હે શિષ્ય! જેણે જાણ્યું તેને તું માને નહીં અને એના વડે જે જણાયા તેવા પદાર્થોને માને – આ કેવી જાતનું જ્ઞાન? જો જાણનારને માને નહીં તો પદાર્થો જણાશે જ નહીં. પણ પદાર્થો જણાય છે માટે જ જાણનાર આત્મા છે તે સિદ્ધ થાય છે.

બંધુઓ! દેહ તો જાણી શકતો નથી છતાં અનાદિ અધ્યાસના કારણે આપણે એમ જ માનતા આવ્યા છીએ. દેહને જ સર્વસ્વ માની આજ સુધી પ્રવૃત્તિ કરી અને તેથી જ પાપપ્રવૃત્તિ વધારે થઈ, માટે દેહાત્મ બુદ્ધિ ટાળવી આવશ્યક છે.

આખા વિશ્વ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની અદમ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા લઈ ગ્રીસના બાદશાહ સિકંદર ભારત આવવા માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. તેના ગુરુ એરિસ્ટોટલ ફિલોસોફર છે. સિકંદરની સર્વ વિનાશી અભિલાષાઓનું

એને દુઃખ છે. સિકંદર સમજાવ્યો સમજે તેમ નથી. તેથી તેઓ સિકંદરને કહે છેઃ સિકંદર! તું ભારત જાય છે. મારા માટે એક ચીજ લેતો આવજે.' સિકંદરને થાય છે, મારા દેશમાં શું નથી કે હું ભારતથી કંઈ લાવું?

''ગુરુદેવ! એવું તે શું છે? જે ભારતમાં છે ને અહીં નથી?''

''સિકંદર! ભારતની સંસ્કૃતિ એક સંતોની સંસ્કૃતિ છે. બહુ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. ત્યાંથી મારા માટે એક સંતને લાવજે.''

''ગુરુદેવ! આપની વાત સાંભળી હસવું આવે છે. ભારતના સંતો તો નિર્વસ્ત્ર હોય. ઉઘાડા શરીરે ફરતા હોય. જેની પાસે એક કોડી પણ ન હોય એવા સંતને શું કરશો?''

''તું લાવજે ને?''

સિકંદર નીકળી પડ્યો. બંધુઓ! ગૌરવની વાત છે કે આપણે આ દેશમાં જન્મ્યા આ દેશે જેટલા સંતો પકવ્યા એટલા કોઈ દેશે પકવ્યા નથી. અહીંની સંસ્કૃતિ જ એવી છે કે અહીં જ મહાન સંતો પેદા થઈ શકે. અરે! સત્યુગની વાત નથી પણ આ કાળમાંય ભારતના ખૂણે – ખૂણે સમર્થ સંતો સાધનારત છે. હું કે તમે તો બે-ચાર-પાંચને જ ઓળખતા હોઈશું પણ આ દેશના કણ-કણમાં સંત પાક્યા છે. હિમાલયથી લઈને કન્યાકુમારી સુધી આપાદ-મસ્તક, સંતો ઠેર-ઠેર આજે પણ વિહરી રહ્યા છે. **'બહુરત્ના વસુંધરા'** સૂત્ર અહીં આ દેશમાં સાકાર થતું જણાય છે.

એરિસ્ટોટલ જાણતા હતા કે આત્માની ખુમારી લઈને નંગે બદન ઘૂમવાવાળા સંતો ભારતની પાવન ભૂમિમાં જ પેદા થાય છે. અન્ય ભૂમિમાં એ શક્તિ નથી, એ તેજ નથી, એ પવિત્રતા નથી કે જ્યાં સંતોને જન્મ લેવાનું મન થાય. મારું કહેવાનું એ નથી કે બીજા દેશોમાં ક્યાંય સંતો થયા જ નથી, બધા શેતાન જ છે. પણ અહીં આ દેશમાં આજે આટલો ભ્રષ્ટાચાર અને દુરાચાર હોવા પછી પણ આત્મસાધક સંતો થાય છે.

સિકંદર ભારત આવ્યો. યુદ્ધ થયું અને પાછો ફરી રહ્યો છે ત્યાં યાદ આવ્યું કે ગુરુદેવે એક સંતને લઈ જવા કહ્યું છે. અને માણસોને હુકમ કર્યો. માણસો ચારે બાજુ દોડ્યા અને એક એકાંત નીરવ સ્થાનમાં એક મસ્ત યોગી મળી ગયા. શરીર પર વસ્ત્ર નથી, રહેવા છાપરું નથી. એક વૃક્ષ નીચે ધ્યાનમાં રત બેઠા છે. સિકંદરના માણસો શું જાણે ધ્યાન શું છે? તેમણે

મોટા બાદશાહના નોકરો હોવાના કારણે અભિમાનભર્યા સ્વરમાં કહ્યું :

''એ સાંઈ! ચાલ, તને સિકંદર બોલાવે છે.''

પણ સંત તો ધ્યાનમાં હતા. કંઈ જ સાંભળતા નથી. એક, બે, ત્રણ વાર કહ્યું પણ સાંઈ શાના સાંભળે? એ તો આત્મમસ્તીમાં લીન છે. સંતને લીધા વિના તો પાછું જવાય નહીં, તેથી માણસો ત્યાં બેઠા. થોડીવારે ધ્યાન પૂરું થયું. આંખો ખોલી. એ જોઈને ફરી માણસો કહે છે :

''ચાલ, અમારી સાથે ચાલ!''

''કોણ છો તમે? ક્યાં લઈ જવા આવ્યા છો?''

''અરે! સિકંદર તને બોલાવે છે. ચાલ!''

''સિકંદર! કયા પ્રાણીનું નામ છે સિકંદર?''

''અરે! નથી જાણતો? વિશ્વવિજયી સિકંદર! જેના ચરણોમાં મોટા-મોટા રાજા-મહારાજાઓના મુગટ આળોટે છે તે મહાન સિકંદર!''

''જાવ! કહી દેજો તમારા સિકંદરને! હું ક્યાંય નથી જતો! હું તો મારામાં છું. હું શા માટે ક્યાંય જાઉં?''

''અરે, ચાલ! નહીં આવે તો શું થશે, જાણે છે?''

''જે થાય તે થાય. હું નહીં આવું!''

સિકંદરના માણસો પાછા આવ્યા. તેમને થાય છે, આ તે કોઈ માણસ છે? છે કોઈની પરવાહ? સિકંદર જેને યાદ કરે તેનાં નસીબ ઊઘડી જાય. અને આ કહે છે, જે થવું હોય તે થાય!

બંધુઓ! આ ભારતના સંત હતા. જેમણે ખરેખર ફકીરી સાધી હતી. **'ફિકરકી ફાકી કરે, ઉસકા નામ ફકીર'**. એ ન ગયા. પણ માણસોએ જઈ સિકંદરને કહ્યું જહાંપનાહ! આપનું નામ લઈને કહ્યું તો પણ સંત ન આવ્યા. સાંભળીને સિકંદરને ધક્કો લાગ્યો. અરે! આજ સુધી આવું બન્યું છે કદી! મારું નામ સાંભળે ને ન આવે? સિકંદરના અહં પર ઘા લાગ્યો, ઊભો થઈ ગયો અને માંડ્યો ચાલવા. પહોંચ્યો સંત પાસે. સુકલકડી શરીર પણ મુખ પર તેજ. આંખોમાં સૌમ્યતાની સાથે નિસ્પૃહતા! અભિમાની સિકંદરની આંખો આ ન જોઈ શકી. એ તો ઘમંડથી ઉન્મત્ત થઈને બોલ્યો –

''સાંઈ, ચાલો! મારા દેશમાં. હું તમને લઈ જઈશ!''

''કેમ? શું કરશો, ત્યાં લઈ જઈને?''

''અરે! મારી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ તો જુઓ! અહીં તો ઉઘાડા શરીરે પડ્યા છો, કશુંય નથી તમારી પાસે! મારી સાથે આવો, રાજાશાહી ઠાઠથી રાખીશ. ચાલો, તમને સુખી કરીશ.''

''ઓહો! એવી રિદ્ધિ તો બહુ જોઈ. તેની તુચ્છતા મને લોભાવી નથી શકી. રહેવા દે! મારે નથી આવવું. તું તારે જા!''

સાંભળી સિકંદરને ક્રોધ વ્યાપી ગયો. મારી સામે બોલવાની હિંમત! એક નાચીજ વ્યક્તિ આટલી દલીલો કરે! કેમ સહન થાય? આવા છે આ સંત? અને ક્રોધથી બોલ્યો :

''સંત! હું કંઈ જ સાંભળવા નથી માગતો! ચાલો મારી સાથે!''

''ન આવું તો?''

''તો પછી જોઈ લેજો. પરિણામ સારું નહીં આવે! જોઈ છે મારી આ કટાર? એ કોઈનીય શરમ નહીં રાખે!''

અને સંત ખડખડાટ હસી પડ્યા! હસતા જ રહ્યાં. સિકંદર તો આભો બની ગયો! અરે! આની સામે મૃત્યુ છે અને આ હસે છે! એક અજાણ વ્યક્તિ કટાર લઈ સામે ઊભી છે, પણ તેને ભય નથી! શૂરવીર યોદ્ધાઓ પણ મૃત્યુને સામે જોઈ વિહ્વળ થઈ જાય. અનેકને મારનાર, પોતાની સામે મૃત્યુ આવે તે જોઈ નરમ ઘેંશ જેવો થઈ જાય અને આ જીર્ણ શરીરી સંત-ધક્કો મારું તો પડી જાય તેવો – હસી રહ્યો છે! અને સિકંદર જરાક નરમ પડ્યો. પૂછે છે :

''કેમ હસો છો? મૃત્યુનો ડર નથી તમને?''

''ના! તું કોઈ પણ હોય, તારી કટાર ગમે તેવી હોય, મને મારી ન શકે!''

''કેમ! કઈ માટીના બનેલા છો તમે? કે મારી કટાર મારી ન શકે?''

''હું કોઈ જુદી માટીનો નથી બન્યો! પણ મારું જે 'હું' છે તેને કોઈ મારી શકે નહીં. હા, આ દેહને મારો, દેહના કટકા કરો પણ તેમાં મારે શું? દેહ મરે તેથી હું કાંઈ ન મરું!''

સિકંદરે આવી ભાષા ક્યારેય સાંભળી નથી દેહ અને દેહની અંદર રહેનાર હું – બન્ને અલગ હોય એવી તેને સ્વપ્ને પણ ખબર નથી. એ પણ મહાન ફિલોસોફર એરિસ્ટોટલનો શિષ્ય હતો. પણ આવી વાતો એણે ક્યારેય સાંભળી ન હતી.

બંધુઓ! મેં એક વાર પહેલાં પણ તમને કહ્યું હતું કે ભારતનાં દર્શનોએ આત્મા વિષે જેટલા ઊંડાણમાં જઈ વિચાર્યું છે, જેટલું સંશોધન કર્યું છે એટલું વિશ્વના કોઈ દર્શને કર્યું નથી. એટલે જ સિકંદરને દેહ અને આત્માની ભિન્નતાની વાતો કદી કાનમાં પડી નથી. એ સમજી શકતો નથી કે સંત શું કહી રહ્યા છે! તે પૂછે છે :

''સાંઈ! આપ શું કહી રહ્યા છો? હું નથી સમજી શકતો આપની ભાષા!''

''ભાઈ! કોઈ નવી ભાષા નથી. તને જે અટપટું લાગે છે એ તો ભારતનો એકેએક બાળક પણ જાણે છે. દેહ અને આત્મા જુદા છે!''

''આત્મા? આત્મા શું છે?''

સિકંદર! તારી અંદર જે ચૈતન્ય શક્તિ છે, તું જે બોલી રહ્યો છે કે હું તમને મારીશ, એ તારો હું જ આત્મા છે!''

સિકંદર મહા બુદ્ધિમાન છે. કદી નથી સાંભળ્યું પણ વિચાર કરવા માંડ્યો કે ન સમજાય એવું હોવા છતાં પણ મારામાં 'હું' અનુભવતો હોઉં એવું લાગે છે. મારામાં પણ મારો હું બોલી રહ્યો છે. અને સિકંદરના ભાવ અને ભાષા ફરી ગયા. સંતનાં ચરણમાં ઝૂકી પડ્યો. આપોઆપ હાથ જોડાઈ ગયા. વિનમ્ર ભાવો વ્યક્ત થવા માંડ્યા. કહે છે :

''મહારાજ! આપ બોલો છો તે સમજતો નથી પણ સાંભળવું બહુ ગમે છે. માટે હજુ કંઈક કહો!'' સંતે જોયું, સિકંદર પીગળી રહ્યો છે. સમજવાની ભાવના લઈને બેઠો છે અને સમજશે, તેથી સંત કહે છે –

''ભાઈ! તું કહે છે, હું તમને મારી નાખીશ. તો તું આ શરીરને મારી શકે છે, મને નહીં!''

''તો શું તમે શરીર નથી?''

''ના! હું તો શરીરથી જુદો આત્મા છું. શરીરને જાણનારો, શરીરમાં જે કંઈ થાય તે જાણી શકું છું. પણ જાણ્યા પછી શરીરની વેદનાને અનુભવવી કે નહીં એ મારા હાથની વાત છે.''

''એમ? મહારાજ! એ કઈ રીતે બને?''

''બને રાજન બને! આત્મા શરીરને પોતાનું ન માને. એ જડ છે અને જડનો ધર્મ જડ બજાવે. શરીર શરીરમાં અને હું ચેતન મારામાં. આવો ભાવ આવી જાય તો શરીરમાં જે કંઈ થાય તેનું દુઃખ ન વેઠવું પડે! આત્મા તો અમર છે. તે મરતો જ નથી.''

''તો શું મેં આજ સુધી લાખો માણસોને માર્યા, તો તેઓના આત્મા મર્યા નથી?''

''હા, સિકંદર! તેં અનેકને માર્યા. પણ તેઓ તો અમર આત્મા જ છે. તેથી મર્યા નથી. પણ વિશ્વવિજયી થવાની તારી ઉન્મત્ત અભિલાષાના કારણે, તે બધાને મારતાં, તને જે ક્રૂરભાવ આવ્યા તેનાથી થોકનાં થોક પાપ બંધાયાં!''

''પ્રભુ! તેનું પરિણામ શું?''

''બસ, એ બધું અહીં જ મૂકીને મરી જવાનું, અને મરીને નરકનાં દુઃખોની ઘોર યાતના!''

''તો શું મારે દુઃખ ભોગવવું પડશે?''

''હા, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. અમર આત્મા પુણ્ય-પાપ સાથે લઈને જાય અને તેનાં ફળ તેને ભોગવવાં જ પડે. ભાઈ! તેં ઘોર પાપો કર્યાં છે. એ તારે ભોગવવાં જ પડશે!''

અને બંધુઓ! સિકંદર સમજી ગયો. તેના ગુરુ એરિસ્ટોટલ, સંતને ગ્રીસમાં લઈ જઈ જે કરાવવા માગતા હતા, તે સંતના સમાગમે અહીં જ થઈ ગયું. સિકંદરે સંતના ચરણોમાં પોતાની કટાર મૂકી દીધી અને ત્યાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે હવે એક પણ જીવને નહીં મારું.

ભારતના સંત પાસેથી ભવોભવનું ભાથું લઈને, હળવો ફૂલ જેવો થઈ એ પાછો ફર્યો.

બંધુઓ! સંતે સિકંદરને જે સમજાવ્યું તે જ શ્રીમદ્જી આપણને સમજાવી રહ્યા છે, કે જાણનારો દેહની અંદર બેઠો છે, તે દેહથી અલગ છે.

જાણેલા પદાર્થનું અસ્તિત્વ જેટલું સત્ય છે એટલું જ જાણનારાનું અસ્તિત્વ પણ સાચું જ છે.

વળી પણ દેહ શા માટે આત્મા નથી, તે કહે છે –

પરમ બુદ્ધિ કૃશ દેહમાં, સ્થૂલ દેહ મતિ અલ્પ;

દેહ હોય જો આત્મા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ....૫૬

જો દેહને આત્મા માનીએ તો એ વિકલ્પ કોઈ રીતે ઘટિત થતો નથી. કારણ જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે. તે કદી આત્માથી અલગ ન થાય. અલગ કરી પણ ન શકાય. અગ્નિમાંથી ઉષ્ણતા કે સાકરમાંથી મીઠાશ કાઢી શકાય જ નહીં અને કાઢી નાખો તો અગ્નિ-અગ્નિ ન રહે, રાખ થઈ જાય. સાકર-સાકર ન રહે. એમ આત્મામાંથી પણ જ્ઞાન કાઢી ન શકાય.

હવે દેહને આત્મા માનવાથી, સ્થૂલ દેહ હોય તેનામાં જ્ઞાન વધું હોવું જોઈએ અને કૃશ દેહમાં ઓછું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. જેવડું શરીર એટલું જ્ઞાન. હાથી-ગેંડામાં માણસ કરતાં પણ વધુ જ્ઞાન હોવું જોઈએ પણ એમ નથી થતું. ૩૦૦ કીલો વજન ધરાવનાર માણસમાં એટલું જ્ઞાન હોય જ એમ નથી દેખાતું. બલ્કે ક્યારેક તો ખૂબ મોટા દેહવાળો માણસ સાવ બુદ્ધુ હોય અને દૂબળું પાતળું શરીર હોવા પછી પણ અમાપ જ્ઞાન હોય.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર જેવું રૂડું શાસ્ત્ર દેનાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો દેહ કેટલો દુર્બળ હતો છતાં જ્ઞાન તો અગાધ હતું. પૂર્વભવોનું જ્ઞાન પણ સાથે લઈને આવ્યા હતા. એવી જ રીતે ઘણા-ઘણા મહાન જ્ઞાની પુરુષોને આપણે જોયા છે કે શરીરે કૃશ હોવા પછી પણ તેમની જ્ઞાનગરિમા અદ્ભૂત હોય.

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીર તે આત્મા નથી. શરીરમાં જ્ઞાનગુણ નથી. પણ જોવા-જાણવાવાળો આત્મા દેહથી ભિન્ન છે અને સર્વ શક્તિમાન છે.

આમ ગુરુદેવે શિષ્યની આત્મવિષયક શંકાઓનું સમાધાન કરી દીધું. છતાં વધુ સ્પષ્ટીકરણ અવસરે....

આત્માની શંકા કરે...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, એ જ જીવ કરી શકે છે, કે જેને તે પોતે ચૈતન્ય છે, એ ભાન છે. આરાધનાના ભાવ ચૈતન્યમાં જ જાગી શકે, જડમાં નહીં. જડ અને ચૈતન્ય બન્ને સર્વથા ભિન્ન છે. જે ધર્મ ચૈતન્યમાં હોય તે જડમાં ન હોય અને જડમાં હોય તે ચૈતન્યમાં ન હોય.

દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ભલે કેટલાક ગુણોની સમાનતા હોય પણ પોતાના હોવાપણાની જે વિશિષ્ટ શક્તિ છે તે બન્નેની જુદી જ હોય. નાટક સમયસારમાં કવિવર બનારસીદાસે જીવ અને અજીવનાં લક્ષણ બહુ જ સ્પષ્ટરૂપે બતાવ્યાં છે.

સમતા રમતા ઉરધતા, જ્ઞાયકતા સુખભાસ,

વેદકતા ચૈતન્યતા, એ સબ જીવ વિલાસ....

સમભાવ, આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા, સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગામિતા, જ્ઞાતા, અનંત સુખનો અનુભવકર્તા, સુખ-દુઃખનો વેદક સદા ચૈતન્યતા આ બધાં જ જીવનાં લક્ષણો છે.

તનતા મનતા વચનતા, જડતા જડસમ્મેલ,

લઘુતા ગુરુતા ગમનતા, યે અજીવકે ખેલ....

મનરૂપ, વચનરૂપ, કાયરૂપને ધારણ કરનારું, જડપણું, જેનું પરિણમન પણ જડ, હળવાપણું, ભારેપણું ગતિ કરવાપણું – આ બધાં જ અજીવનાં લક્ષણો છે.

આ જ વાત શ્રીમદ્જી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં કહે છે. શિષ્યને રહેલી દેહાત્મ-બુદ્ધિ, આત્માના હોવાપણા વિષે તથા આત્માના સ્વતંત્ર

અસ્તિત્વ વિષે શંકા જન્માવે છે. જીવની એ જ મોટી ભૂલ છે. જ્યાં સુધી દેહાદિથી આત્માનું ભિન્નત્વ ન સમજાય ત્યાં સુધી સત્ શ્રદ્ધા જાગ્રત થતી નથી. દર્શનમોહના ઉદયે આત્માના સાચા સ્વરૂપની પ્રતીતિ થતી નથી. માટે જ ઉપકારી ગુરુદેવ વારંવાર એક જ વાતને ફેરવી ફેરવીને જુદી-જુદી રીતે શિષ્યને સમજાવે છે. તેઓએ કહ્યું :

જડ-ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;

એકપણું પામે નહીં, ત્રણે કાળ દ્વય ભાવ...૫૭...

વત્સ! આગળ બતાવવામાં આવ્યું તેમ જડ અને ચેતન બન્નેનો સ્વભાવ પ્રગટ રૂપે જ જુદો સમજાય છે. અને જ્યાં સ્વભાવ જુદા ત્યાં પદાર્થ પણ જુદા. સ્વભાવનો અર્થ જ છે પોતાનું હોવાપણું. જેનું અસ્તિત્વ જુદા-જુદા સ્વભાવથી ઓળખાતું હોય તે બન્ને જુદાં જ હોય. અગ્નિ ઉષ્ણતાથી ઓળખાય અને પાણી શીતળતાથી. બન્નેના સ્વભાવ તદ્દન ભિન્ન, માટે બન્નેનાં અસ્તિત્વ પણ ભિન્ન.

વળી બન્ને વિરોધી પદાર્થો ચિરકાળ સુધી સાથે રહેવા છતાં પણ એક થઈ જતા નથી. સ્થૂળ પદાર્થોમાં પણ એમ છે અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પણ એમ જ છે. જેમ કે એક મોટા વાસણમાં નાનાં-મોટાં ફળ નાખવામાં આવે. પહેલાં નાળિયેર, પછી એપલ, પછી લીંબુ, પછી સોપારી, પછી બોર, પછી મરી, પછી રાઈ, પછી ખસખસ – આમ આખુંયે વાસણ ભરી દેવામાં આવે અને તેને ઘણા સમય સુધી રાખી મૂકવામાં આવે, તો મોટાં ફળ તો જલદી અલગ પડી જશે. નાનાં ફળોને જુદાં પાડવામાં થોડી મહેનત થશે પણ જુદાં થાય ખરાં. અરે! રાઈ અને ખસખસ જુદાં પાડતાં દમ નીકળી જાય. છતાં જુદા પડી શકે. એક ન થઈ જાય.

તેમ આ આત્મા જડ એવા દેહ અને જડ એવાં કર્મો સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહી અનાદિથી રહ્યો છે. પણ પોતે જડ થઈ ગયો નથી અને જડ કર્મો કે જડ દેહ પણ ચેતન થઈ ગયા નથી. શ્રીમદ્જીના જ શબ્દોમાં –

જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઈ કોઈ પલટે નહીં, છોડી આપ સ્વભાવ,
જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન તેમ;
પ્રગટ અનુભવ રૂપ છે, સંશય તેમાં કેમ?....

આ જ વાત શ્રી સહજાનંદસ્વામીએ પણ કહી છે –

ક્ષીર – જલ ન્યાય અનાદિથી, તુજ સંબંધ જડ સાથ;

પણ તું – તું જડ – જડ સદા, સૌ-સૌ નિજ-નિજ નાથ....

આમ ગુરુદેવે શિષ્યની સર્વ શંકાઓનું યથોચિત સમાધાન કરી તેની શ્રદ્ધામાં બેસાડ્યું કે જડ અને ચૈતન્ય બન્નેના સ્વભાવ તદ્દન ભિન્ન છે. બન્ને દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ પણ ભિન્ન છે. અને સદાકાળ ભિન્ન રહેવા જ સર્જાયેલા છે. માટે ચૈતન્ય તે આત્મા અને બાકીના સર્વ પદાર્થો જડ. તું ચૈતન્ય આત્મા છે. તારું અસ્તિત્વ સહુથી નિરાળું છે.

આટલું સમજાવ્યા પછી શિષ્યના અંતઃકરણમાં આત્માના હોવાપણા વિષે ક્યાંય પણ શંકા રહી ગઈ હોય તો માર્મિક વચનો દ્વારા ગુરુદેવ કહે છે-

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ,

શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ...૫૮...

શિષ્યે કહ્યું હતું : 'માટે છે નહીં આતમા' પોતા તરફથી સર્વ શંકાઓ રજૂ કરી, અંતે આત્મા નથી એમ શિષ્ય સમજ્યો હતો. ગુરુદેવે શિષ્યની એક-એક શંકાનું સમાધાન દીર્ઘદૃષ્ટિથી, માર્મિક દલીલોથી અને પ્રભાવશાળી વાણીથી કર્યું. ગુરુદેવ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડામાં ઊંડી ગૂઢ વાતોનો ઉકેલ ખૂબ સરળતાથી કરે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની વાણીની એ જ ખૂબી છે કે તેઓ કઠિનમાં કઠિન અને રહસ્યમય તત્ત્વોને સરળ અને સાદી ભાષામાં સમજાવી શકે છે. તેઓશ્રીના આખાયે સાહિત્યમાં આ ગુણ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગુરુદેવ શિષ્યને કહી રહ્યા છે, ભાઈ! મને બહુ મોટું આશ્ચર્ય થાય છે. તું કહે છે. 'માટે છે નહીં આતમા' તો આવો નિર્ણય દેનાર કોણ

છે? વળી આત્મા વિષે સંદેહ કરનાર કોણ છે? હું અને મારું આવી પ્રતીતિ કોને થઈ રહી છે? વિચારતાં જરૂર જણાશે કે આત્મા સિવાય બીજા કોઈને આવું સંવેદન થઈ શકે જ નહીં.

વળી નિયમ એ છે કે વિશ્વમાં જે પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તેના વિષે જ તેના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વનો વિકલ્પ ઊઠે છે. જો આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ સૃષ્ટિમાં હોત જ નહીં તો તેના નાસ્તિત્વનો વિકલ્પ ઊઠત જ નહીં. માટે આત્મા છે એ સિદ્ધ થાય છે. પોતે જ પોતાની શંકા કરી રહ્યો છે. આ વાત તો કેવી હાસ્યાસ્પદ છે! ક્યારેક ક્યાંય જોયું કે સાંભળ્યું છે કે કોઈ માણસ એમ કહે કે : ભાઈ! અહીં આવો તો! જરા જુઓ તો – હું છું કે નહીં? પદાર્થ કે બીજી કોઈ વ્યક્તિ માટે માણસ એમ પૂછતો હોય તો તે બરાબર જ છે. પણ પોતે પોતા માટે પૂછે એવા માણસને લોકો પાગલ જ કહે. એ મૂર્ખાની પંક્તિમાં જ બેસે. એ જ રીતે હે શિષ્ય! આ જીવ પુદ્‌ગલાનંદી થઈ, પુદ્‌ગલ સાથે એટલો ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે કે પોતે પોતાને ભૂલી ગયો છે. પોતાનું ખરું રૂપ શું છે તેની તેને ખબર નથી. તેથી 'હું છું કે નહીં' એવી શંકા કરી હાંસીપાત્ર બને છે.

આ તો એવી વાત થઈ કે અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબને માનીએ અને અરીસાને ન માનીએ. અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબને સ્વીકારતા હો, પછી એ પોતાના દેહનું હોય અથવા કોઈ પણ પદાર્થનું, પણ જ્યાં પ્રતિબિંબનો સ્વીકાર થાય ત્યાં એ જેમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું છે તેનો પણ સ્વીકાર થઈ જ જાય છે. કારણ પ્રતિબિંબ અવકાશમાં પડતું નથી. કોઈ પણ ચમકતી વસ્તુ જોઈએ. એ અરીસો હોય, ધાતુ હોય કે પાણી હોય પણ એવી વસ્તુ વિના પ્રતિબિંબ હોઈ ન શકે. પ્રતિબિંબ સાથે એ પદાર્થનો સ્વીકાર થઈ જાય છે.

હે શિષ્ય! તને શંકા થાય છે, એ 'તું' તારી અંદર જ બેઠો છે. એનામાં રહેલો જ્ઞાનગુણ જ શંકા કરી રહ્યો છે. આત્મામાં જો જ્ઞાનગુણ ન હોત તો એ કોઈ પણ પ્રકારની શંકા પણ ન કરત અને જિજ્ઞાસા પણ ન સેવત. ગમે તેવો જડ પદાર્થ કદી કોઈ શંકા કે પ્રશ્ન ઉઠાવી શકતો નથી. જડમાં જ્ઞાનશક્તિ જ નથી. માટે જ શંકા કરી છે એ જ

આત્મા છે. જ્ઞાનગુણે કરી સહિત ચૈતન્ય દ્રવ્ય છે એ તું સમજી લે.

આ તો ભૂલેલો માણસ, પોતે પોતા વિષે શંકા કરે અથવા પોતાને જ ભૂલી જાય એવું થયું. પેલી વાત આપણે સાંભળી છે. દશ મિત્રો ફરવા નીકળ્યા. ફરતા ફરતા ઘણા દૂર નીકળી ગયા. વચમાં એક વિશાળ નદી આવી. બે કાંઠે પાણી ભર્યું છે. વરસાદની ઋતુ છે, અને ઉપરથી પૂર આવવાની સંભાવના છે. નદીમાં પાણી વધી રહ્યું છે. પણ યુવાની છે, સાહસ છે, દશેય મિત્રો સામે કાંઠે જવા પાણીમાં પડ્યા, ઝપાટાભેર સામા કાંઠે નીકળી ગયા. વિચાર કરે છે કે આવતા પૂરની નદીમાંથી ઊતર્યા તો કોઈ એકાદો રહી નથી ગયો ને? ગણી લઈએ.

એક યુવાન ગણવા માંડ્યો. એક, બે, ત્રણ અને નવ સુધી ગણાયા. દશમો નથી. બીજો કહે છે, તને ગણતા નથી આવડતું. હું ગણું. અને એણે નવ ગણ્યા. આમ બધાય ગણે છે પણ નવ જ થાય છે. સહુ એકબીજાના મોઢાં સામું જુએ છે. અરે! કોણ ખોવાણો આપણામાંથી? સમજણ પડતી નથી. દશ થતા નથી અને કોણ ખોવાયો તે ખબર પડતી નથી. પાણીમાં તણાતા પણ જોયો નથી. હવે કરવું શું? ચિંતામાં પડ્યા. એટલામાં ત્યાંથી એક વૃદ્ધ પુરુષ નીકળ્યા. એણે જોયું, યુવાનો ઊભા છે પણ મુખ પર મૂંઝવણના ભાવો છે. પૂછ્યું : 'ભાઈઓ! શું છે?' 'અરે! કાકા અમે દશ મિત્રો નદીમા ઊતર્યા, એમાંથી એક તણાઈ ગયો.' કાકા કહે : 'બરાબર ખબર છે? તણાતા જોયો?' 'ના, એ જ પંચાત છે ને! સમજણ પડતી નથી.' વૃદ્ધ અનુભવી હતા. તે કહે-ઊભા રહો. હું ગણું અને તેમણે ગણ્યા તો દશ થયા. કાકા કહે :

''અરે! ભાઈઓ! તમે તો દશ છો.''

''દશ છીએ? કાકા, અમે ગણ્યા તો નવ થયા!''

''ગણો જોઈએ ફરીથી!''

ફરીથી ગણ્યા તો પણ નવ થયા. કાકા બોલ્યા :

''અરે! મૂર્ખા! તું તને જ ગણતો નથી. તું થઈને દશ હતા કે તારા સિવાય?''

''ના, ના હું થઈને દશ.''

''ત્યારે તારી જાતને સામેલ કરી દે એમાં! સહુને ગણે છે, તું તને જ ભૂલી જાય છે!''

બંધુઓ! આત્માના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતા અજ્ઞાની જીવનું પણ આમ જ છે. એ માત્ર દૃષ્ટિગોચર થતા પદાર્થોને જ માને છે. ગુરુદેવે પણ એ જ કહ્યું હતું કે ઘટ, પટ આદિને માને છે અને તેના જાણનારને તું નથી માનતો?

શિષ્યને પોતાની ભૂલનું ભાન થાય છે અને ગુરુદેવે કહેલા તત્ત્વની વિચારણામાં ઊંડો ઊતરી જાય છે. એ વિચારમાંથી બહાર આવીને એ ગુરુદેવ સમક્ષ શું કહેશે તે અવસરે....

e

....અંતર કર્યે વિચાર!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના કરતો જીવ આત્માને પામી જાય છે. બીજું બધું પામેલો જીવ, આત્માને ન પામે ત્યાં સુધી સ્થિર થતો નથી. બીજું પામે એ તો ગતિના કારણરૂપ બને છે. પરંતુ આત્માનું પામવું સ્થિરતાના હેતુભૂત બને છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં આત્માને સ્વીકારી તેને પામવાના ઉપાયો બતાવ્યા છે. જિજ્ઞાસુ શિષ્યે ગુરુદેવની સમક્ષ આત્માના અસ્તિત્વ વિષયક શંકાઓ રાખી અને ગુરુદેવ તર્કયુક્ત, પ્રમાણયુક્ત દલીલો વડે આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરી આપે છે. સમાધાન થતાં શિષ્યનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન થઈ ઊઠે છે. તે આત્માવિષયક ઊંડી વિચારણા કરે છે. વિચારણાને અંતે શું થાય છે તે શિષ્યના શબ્દોમાં –

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;
સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કર્યે વિચાર...૫૯...

હે ગુરુદેવ! આપે આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ અનેક પ્રકારે કરી. આપે કહ્યા પછી એ બધા જ તર્કોને મારા અંતરના ઊંડાણમાં જઈ મેં વિચાર્યા. ખૂબ વિચાર્યા. વારંવાર વિચાર્યા. અને વિચારતાં મને લાગ્યું કે આપે ફરમાવ્યું તેમ જ છે.

બંધુઓ! સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી પરમાત્મા પણ આપણે એ જ કહે છે કે જે તત્ત્વ સાંભળો કે વાંચો તેનો ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરજો. તત્ત્વને સાંભળવામાં રુચિ છે, ગમે છે, એ સારું જ છે. પણ તે પછી તેના પર ઊંડી વિચારણા થાય તો જ એ શ્રદ્ધામાં ઊતરે. આ બહુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ વાત છે કે જે તત્ત્વની અંતરના ઊંડાણમાંથી વિચારણા થઈ હોય ચિંતન થયું હોય એ જ આત્મામાં શ્રદ્ધારૂપે જામે છે અને ટકી

રહી શકે છે. કારણ જેમ-જેમ વિચારણા થાય તેમ-તેમ આત્મા પર સંસ્કાર પડતા જાય છે અને સંસ્કાર દૃઢ થતા જાય ત્યારે જ શ્રદ્ધારૂપે આત્મામાં સદાકાળ માટે સ્થાપિત થઈ જાય છે. આનું કારણ એ પણ છે કે જેના વિષે ઊંડું ચિંતન કરીએ, તે વિષયમાં અત્યંત એકાગ્ર થવું પડે છે. આજુબાજુના બધા જ વિકલ્પો છૂટતા જાય છે. મન, બુદ્ધિ ચિંતનમાં જ જોડાઈ જાય છે એટલે પડેલા સંસ્કાર મજબૂત બને છે.

બંધુઓ! આ જીવે જે વિષયના ખૂબ વિચારો કર્યા છે, ખૂબ મંથન કર્યું છે તે સંસ્કારો આપણામાં આજે પણ જામેલા દેખાય છે. આપણા રાગ-દ્વેષ કષાયના ભાવો કેટલા મજબૂત છે કે તેને તોડવાના પ્રયાસ પછી પણ તૂટતા નથી અને ગમે ત્યારે એ આત્મામાં પડેલા જ છે. એને જાગ્રત કરવા પડતા નથી. એ સંસ્કાર એવા મજબૂત છે કે **'હીરની ગાંઠ અને તેલનું ટીપું'** બારીક મજબૂત રેશમની ગાંઠ પડે અને તેના પર તેલનું ટીપું પડે એ પછી એ ગાંઠ કદીયે છૂટે નહીં. આપણે પણ કષાયોની ચીકાસ વડે વિભાવના સંસ્કારો એવા જ આત્મામાં જમાવ્યા છે. વારંવાર વિભાવને સેવ્યા છે.

રાગ-દ્વેષ કરીએ તો છીએ જ પણ વધુ ને વધુ કેમ કરતા રહેવું એના ઉપાયો શોધતા હોઈએ છીએ. અંતરમાં રાગભાવના પડી છે, તો એ રાગને પોષવાના હજાર ઉપાયો, એ જ વિચારણા, મન, વચન, કાયાની એ જ પ્રવૃત્તિ. એ જ દ્વેષભાવનાને પોષવાના પણ એટલા જ પ્રયત્નો. આમ જીવ આવી આવી અહમ્-મમની ભાવનાઓને અનાદિથી પોષતો આવ્યો છે, તેના જ વિચારો કરતો રહ્યો છે. તેથી એ સંસ્કાર નાની-મોટી કોઈ પણ યોનિઓમાં ગયો ત્યાં સાથે જ લઈ ગયો છે.

એક વારની વાત કહું. અમે ૧૯૬૯માં ઝરિયા, બિહાર, કોલ્ડ ફિલ્ડમાં ચોમાસુ હતાં. નાની સાંકડી ગલીમાં ઉપાશ્રય અને ૮-૧૦ ફૂટ સામે જ એક દેશી નળિયાવાળું મકાન. એક દિવસ ઉપાશ્રયની ગેલેરીમાંથી જોયું તો એક કાગડો ચાંચમાં રોટલી લઈને આવ્યો. ચારે બાજુ જોયું. કોઈ નથી જોતું એમ ખાતરી કરી, પગ નીચે રોટલી દબાવી, ચાંચથી નળિયું ઊંચું કર્યું. અને ફરી ખાતરી કરી કે કોઈ જોતું નથી અને તે પશ્ચિમ તરફ ઊડી ગયો. અને તરત જ પૂર્વમાં બેઠેલો બીજો કાગડો આ જોતો હશે, તે આવ્યો. નળિયું ઊંચું કરી રોટલી કાઢી, લઈને ઊડી ગયો. મૂકનાર કાગડો ફરી આવ્યો પણ રોટલી ન

હતી.

બંધુઓ! આ આંખે દેખ્યો અહેવાલ છે. જોઈને એમ થયું, અહીં તેને કોણે આ શીખવ્યું? એક છુપાવે અને બીજો ચોરી કરે, આ છે ભવ ભવના સંસ્કાર! તમારા બાળકોને આવું શીખવો છો ને? વધારે ભાગ આપી કહો, જા, ખીસામાં નાંખી દે, બહાર જઈને ખાઈ લેજે. કોઈને કહેતો નહીં કે મને બે ચોકલેટ આપી. બીજાને એક જ આપી છે. આ સમયે બાળક ખુશ થાય અને તમે પણ હરખાવ. પણ આ સંસ્કાર જીવમાં વધુ ને વધુ ઊંડા ઊતરતા જાય. આત્મા પર તેની અમીટ છાપ છોડતા જાય. એટલે જ આવા સંસ્કારો વગર શીખ્યે કે શીખવ્યે બધી જ યોનિમાં જોવા મળે છે.

આપણે આવા સંસ્કારોથી પરિચિત છીએ જ પણ હવે આત્માની શ્રદ્ધા, જિનવચનોની શ્રદ્ધાના અમીટ સંસ્કારો પાડવા છે. આવા સંસ્કારો, વિચારણાપૂર્વકના ન હોવાના કારણે જ આપણી શ્રદ્ધાને ડગતાં વાર નથી લાગતી. શ્રદ્ધાનાં મૂળ ઊંડા ઊતરતાં નથી. માત્ર ગતાનુગતિકથી ચાલી આવતી બાહ્ય રૂઢિઓ પરની શ્રદ્ધા જ હોય છે આપણામાં. પણ સમજ સહિતની શ્રદ્ધા જો હોય તો તે કોઈ પણ વિપરીત સંયોગોમાં પણ ડગે નહીં.

શિષ્યને આત્માના અસ્તિત્વ વિષયક સમાધાન થતાં તે પર ઊંડું ચિંતન કર્યું અને તે ગુરુદેવને કહી રહ્યો છે કે હે ગુરુદેવ! મેં વિચાર્યું, મને સમાધાન થયું. હવે હું આત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધાવાન થયો છું. આપની અમૂલ્ય વાણી અને અપાર અનુગ્રહે મારી દિવ્ય દૃષ્ટિ જાગ્રત થઈ રહી છે.

આમ કહી એ ગુરુદેવના ચરણમાં મસ્તક મૂકી ધન્યતા અનુભવતો, ગદ્ગદ કંઠે બોલી ઊઠે છે –

છ છ પદોની મારી અંતર આરાધના
શાશ્વત સિદ્ધિને પમાય.... મારી અંતર આરાધના
પહેલું પદ તે મારો આત્મદેવ સત્ છે
સત્, ચિત્, આનંદ સ્વરૂપ.... (૨)
ચેતનાના ચમકારે ચોમેર વ્યાપતો.
જડમાં મળે ના એનું રૂપ... મારી અંતર આરાધના...

ગુરુદેવ પ્રત્યે જાગેલી અસીમ શ્રદ્ધાએ શિષ્યના હૃદયનાં દ્વાર ખોલી

નાખ્યાં. તેના મનમાં આત્મા વિષે બીજી શંકાઓ પણ પડી છે. તે હવે રજૂ કરે છે –

બીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહીં અવિનાશ;

દેહયોગથી ઉપજે, દેહ વિયોગે નાશ...૬૦...

શિષ્ય અભ્યાસી છે. અન્ય દર્શનોની તાત્ત્વિક માન્યતાને એ જાણે છે અને તેથી જ તેના મનમાં બીજી શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. બીજું પદ બતાવ્યું – 'આત્મા નિત્ય છે' પણ શિષ્ય કહે છે, ગુરુદેવ! આત્મા અવિનાશી હોય તેમ મને માન્યામાં આવતું નથી. આત્મા છે તે સ્વીકારી લીધું પણ દેહના ઉત્પન્ન થયા પછી આત્મા દેહમાં ઉત્પન્ન થાય અને દેહના નાશ સાથે નાશ થઈ જાય.

આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા રચાયેલા 'વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય' નામના ઉત્તમ ગ્રન્થનું એક પ્રકરણ છે ગણધરવાદ. તેમાં ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરોએ દીક્ષા લીધા પહેલાં વેદને નહીં સમજવાના કારણે જે શંકાઓ કરી હતી તે અને પ્રભુએ કરેલ શંકાના નિવારણો આપ્યાં છે. તેમાં ત્રીજા વાયુભૂતિ નામના ગણધરે જીવ અને શરીર એક છે, એવો સંશય કર્યો છે અને પ્રભુએ તેનું નિરાકરણ કર્યું છે, તેની વિસ્તારથી ચર્ચા છે.

સંશય એ છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચાર ભૂતોના ભેગા થવાથી આ શરીર બને છે અને તેમાં આત્મા નામનું એક તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે ધતૂરાનાં ફૂલ, ગોળ, પાણી વગેરેમાં અલગ-અલગ નશાનો ગુણ ન હોવા છતાં પણ જ્યારે એ બધા પદાર્થોને ભેગા કરવામાં આવે તો નશાની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેમ પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોમાં ચૈતન્ય શક્તિ નથી છતાં જ્યારે તેનો સમુદાય થાય છે ત્યારે તેમાં ચૈતન્ય શક્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે.

વળી દારૂ બનાવનાર જુદા-જુદા પદાર્થોમાં નશાની શક્તિ ન દેખાતી હોવા છતાં, પદાર્થોના ભેગા થવાથી નશાનો ગુણ તેમાં ઉત્પન્ન થાય અને અમુક સમય સુધી એ ગુણ રૂપે રહી પછી એ શક્તિનો નાશ થઈ જાય છે. તેમ ચાર ભૂતોમાં ચૈતન્ય નથી છતાં એ ભેગા થવાથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય અને અમુક કાળ પછી એ ચૈતન્યનો નાશ થઈ જાય.

આમ ચાર્વાકવાદીઓની આ માન્યતા છે. તેઓ પૃથ્વી આદિમાં ચૈતન્ય

નથી માનતા. જો તેમાં ચૈતન્ય માને તો તો સ્વતંત્ર આત્માનો સ્વીકાર થઈ જાય. માટે પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોના સંયોગથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પણ પામે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં પણ શિષ્ય એ જ શંકા ઉઠાવે છે, કે દેહનો યોગ થતાં અર્થાત્ દેહ બને પછી એમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય અને દેહના નાશથી નાશ પામી જાય.

પણ વાસ્તવમાં એમ નથી. વાયુભૂતિ ગણધરની શંકાનું નિરાકરણ કરતાં પણ પ્રભુએ કહ્યું છે કે તમે પૃથ્વી આદિમાં ચૈતન્ય નથી માનતા, તો તે ભેગા થવાથી પણ તેમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય નહીં. ધતૂરાનાં ફૂલ-ગોળ આદિથી દારૂ બને છે અને તેમાં નશો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ એ છે કે દારૂ જેમાંથી બને છે તે પદાર્થમાં પણ નશાનું તત્ત્વ છે. આપણે ભારે પદાર્થ જમીને ઊઠીએ કે તરત ઊંઘ આવવા માંડે છે. જેમ તલમાંથી તેલ નીકળે છે, કારણ તલના પ્રત્યેક દાણામાં તેલ છે. જો એમ નથી તો ગમે તેટલી રેતીને પીસો તો પણ તેલ ન નીકળે તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં ચૈતન્ય નથી માટે તેના સમૂહથી પણ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય નહીં. માટે ચૈતન્ય એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. પ્રભુ મહાવીરે વાયુભૂતિ ગણધરને આ પ્રમાણે સમાધાન આપ્યું છે.

આવી ચાર્વાકની માન્યતાને કારણે આજે પણ કેટલાક લોકો એમ માનતા હોય છે કે માતાના પેટમાં રહેલા ગર્ભમાં ત્રણ મહિના સુધી જીવ નથી હોતો, પછી જ જીવ આવે છે. આ બહુ ભૂલભરેલી માન્યતા છે. જો ગર્ભમાં જીવ ન હોય તો તેનો વિકાસ જ ન થાય. જ્યાં વિકાસ છે ત્યાં જીવ છે. સહુથી પ્રથમ જીવ આવે છે અને પછી જ શરીરરચના શરૂ થાય છે. જીવ જે ક્ષણે માના ગર્ભમાં આવ્યો એ ક્ષણથી જ શરીરને બનાવવા માટે પરમાણુઓને ખેંચી કાર્યરત બની જાય છે. માટે ત્રણ મહિનાના ગર્ભમાં પણ જીવ હોય જ છે.

તો પહેલાં જીવ અને પછી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. શિષ્યના મનમાં ચાર્વાકદર્શનની વાતો રમે છે, તેથી તે આ માનવા તૈયાર નથી માટે જ કહે છે કે દેહની સાથે આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને દેહ સાથે આત્માનો નાશ થાય છે. આત્માની નિત્યતાના વિષયમાં એક બીજી શંકા પણ છે તે એ છે:

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;

એ અનુભવથી પણ નહીં, આત્મા નિત્ય જણાય...૬૧...

બૌદ્ધમતના પ્રભાવથી શિષ્ય સર્વ પદાર્થની સાથે આત્માને પણ ક્ષણિક માનવા તૈયાર થયો છે. તે કહે છે – સંસારના સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. અને તે ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા આપણે જોઈએ છીએ. એમ આત્મા પણ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામતો હોવો જોઈએ. અને તેથી જ આત્મા નિત્ય ન હોય.

પ્રત્યેક પદાર્થમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે જેને અવસ્થા કહો કે પર્યાય કહો. પર્યાય પણ બે પ્રકારના : એક સ્થૂળ પર્યાય અને બીજો સૂક્ષ્મ પર્યાય. આત્માનો વૈભાવિક પર્યાય રૂપ આ મનુષ્યનો દેહ, તે સ્થૂળ પર્યાય છે, કે જે અમુક વર્ષો સુધી મનુષ્ય રૂપે રહે છે. અને શરીરમાં ક્ષણે-ક્ષણે થતું પરિવર્તન કે જેના કારણે શરીર બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે અવસ્થાઓમાં પલટાય છે તે સૂક્ષ્મ પર્યાય.

દરેક પદાર્થમાં પળે-પળે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે જેના કારણે જ નવો પદાર્થ જૂનો થાય અને અંતે જીર્ણ થઈ નાશ પામે છે. આજે એક મકાન ખૂબ મજબૂત બનાવ્યું, પછી તે સમયે-સમયે જૂનું થતું જાય અર્થાત્ તેમાં પર્યાયો પલટાયા કરે અને ૫૦-૧૦૦-૨૦૦ વર્ષે નાશ પામી જશે. આમ જગતના સર્વ પદાર્થોમાં ક્ષણે ક્ષણે વિનાશ થઈ રહ્યો છે. ઘણા પદાર્થોનો નાશ થતાં આપણે જોયો અને હજુ જોઈ રહ્યા છીએ.

શિષ્ય કહે છે, આત્મા પણ એક પદાર્થ છે. તેમાં પણ પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. તો આત્મા પણ એક વાર નાશ પામી જશે માટે તે નિત્ય નથી.

આમ શિષ્યના અંત:કરણમાં આત્માની નિત્યતા વિષે શંકા છે. તે એક તો, દેહની સાથે જ આત્માની ઉત્પત્તિ અને નાશ માને છે. બીજું સર્વ પદાર્થની ક્ષણભંગુરતાની જેમ આત્મા પણ ક્ષણભંગુર છે, તેમ માનવા પ્રેરાયો છે. હવે ગુરુદેવ પાસે સમાધાન ચાહે છે. ગુરુદેવ આનું સમાધાન કઈ રીતે આપશે, તે અવસરે....

e

દેહ માત્ર સંયોગ છે...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના અધિકારી જીવ જ કરી શકે છે. અધિકાર વિના ભૌતિક ક્ષેત્રે પણ કંઈ મળતું નથી તો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે તો કશું મળવાની સંભાવના જ નથી.

અધિકારી બનવા માટે પુરુષાર્થ જોઈએ. પુરુષાર્થ નહીં કરનારને આત્મિક સિદ્ધિ મળતી નથી. હા, ભૌતિક ક્ષેત્રે તો પૂર્વના પુણ્યરૂપ પુરુષાર્થથી ઘણુંયે મળી જાય. કરોડપતિ બાપને ત્યાં જન્મેલો બેટો કશુંય ના કરે તોયે મેવા-મીઠાઈ મળતા હોય, એ એના પૂર્વપુણ્યનું પરિણામ છે. પણ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ એ પુણ્યનું પરિણામ નથી. આ ક્ષેત્રે પૂર્વનાં પુણ્યો યોગ્યતા આપી દે. સાધના માટેના અનુકૂળ સંયોગો ઊભા કરી દે, પણ એ મળ્યા પછી જીવને બારમા ગુણસ્થાને પહોંચે ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ આવશ્યક છે. માટે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જીવ સુષુપ્ત પડ્યો રહે એ ન ચાલે. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે –

उद्यमेन हि सिध्यन्ति, कार्याणि न मनोरथै:।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य, प्रविशन्ति मुखे मृगा::।।

પ્રત્યેક કાર્ય પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે. માત્ર મનોરથો સેવવાથી કોઈ કાર્ય પાર પડે નહીં. વનરાજ સિંહ સૂતેલો હોય તો તેના મુખમાં કોઈ પશુ જઈને પ્રવેશ કરે નહીં. અર્થાત્ સિંહને પણ પેટ ભરવા માટે મહેનત કરવી પડે છે. પુરુષાર્થથી જ કાર્ય સફળ થાય છે. કાર્ય જેટલું મહાન, પુરુષાર્થ એટલો જ પ્રબળ. કબીરે પણ કહ્યું છે –

જિન ખોજા તિન પાઈયા, ગહરે પાની પૈઠ....

જેણે જેણે સતનો આવિષ્કાર કર્યો તેઓ ઊંડાણમાં ઊતર્યા. અર્થાત્ આત્માના ઊંડાણમાં જઈ સંશોધન કર્યું ત્યારે જ પામી શક્યા. બંધુઓ!

છીછરામાં છબછબિયાં કરવાથી કાંઈ ન વળે, માત્ર છીપલાં અને શંખલાં જ હાથમાં આવે. માનવને એ ખબર હોવી જોઈએ કે મોતી પામવા માટે મરજીવા થઈને સમુદ્રના ગહન તળને સ્પર્શવું જોઈએ. મોતને મુઠ્ઠીમાં રાખી, જે જળ સાથે ખેલે તે જ મૂલ્યવાન મોતી પામે.

સાગર કિનારે ઊભી વિચારું;
મોતી હશે ક્યાં જળના ઉદરમાં,
ક્ષણ એક દોડી મૂઠી ભરાણી;
મોતી નહીં હા! રંગીન છીપલાં,
હા! વ્યર્થ દોડી પામી ન મોતી;
સાગર જળે ન કદી હોય મોતી,
પૂરો વચન ત્યાં આવ્યા સ્મરણમાં;
ઊંડે જો ઊતરીશ પામીશ મોતી.

આત્માને પામવા માટે પણ પરમ કોટીનો પુરુષાર્થ જોઈએ, માત્ર બાહ્ય ભાવે થોડાં તપ-ત્યાગ કરી લીધા તે ન ચાલે. એ તો છીછરામાં છબછબિયાં છે, પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં ઊતરવું પડે; અંતરતમને ખૂબ જ ખોળવું પડે. સતત વિચારણા જ તત્ત્વને આત્મસાત્ કરાવે.

અહીં શિષ્યે ઊંડી વિચારણા કરી છે. તત્ત્વને પામવાની પ્રચંડ જિજ્ઞાસા તેનામાં છે, તેથી અંતરથી પુરુષાર્થ ઉપાડ્યો છે. તેમાં પ્રથમ તો સદ્ગુરુના ચરણમાં સમર્પણતા, વિનય અને નમ્રતા તથા જિજ્ઞાસાથી પૂછાતા પ્રશ્નની સત્યતા! એ ગમે તેમ પ્રશ્ન નથી પૂછતો, પણ તર્કયુક્ત, પ્રમાણ સહિતની તેની શંકાઓ છે. તેથી જ એ કહી રહ્યો છે કે દેહ અને આત્મા એક જ છે. આત્મા નામના તત્ત્વને તો સ્વીકાર્યું પણ તે દેહથી જુદું જ છે એવું નથી. કારણ દેહના એક-એક અણુમાં તેની ચેતના વ્યાપ્ત છે, દેહના કોઈ પણ ભાગમાં કાંઈ પણ થાય કે તરત સંવેદન તો થાય છે, કોઈ ભાગ સંવેદનરહિત નથી, તેથી દેહથી આત્મા અલગ નથી.

વળી દેહની ઉત્પત્તિ અને નાશ છે, માટે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ છે. જગતના સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે માટે આત્મા પણ ક્ષણિક છે. શિષ્ય કહે છે, આત્માને માનું તો ખરો પણ નિત્ય માની શકતો નથી. ગુરુદેવ પણ એક શંકાનું પૂર્ણ નિરાકરણ થયા પછી અને શિષ્યના અંતરની શ્રદ્ધા દૃઢ થયા પછી જ બીજા પદની જિજ્ઞાસા માટે શિષ્યને મૂક પ્રેરણા

આપે છે, પાયાને સુદૃઢ કરી પછી આગળના ચણતરને ગતિ આપે છે. ગુરુદેવ આ ભાવો સાથે શંકાનું સમાધાન કરે છે –

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વળી જડરૂપી દૃશ્ય;
ચેતનના ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય...૬૨...

હે શિષ્ય! તું કહે છે, દેહની ઉત્પત્તિ સાથે આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને દેહના નાશથી આત્માનો નાશ થાય છે. પણ પહેલાં તો એ જાણી લેવું જરૂરી છે કે દેહ એ શું છે?

દેહ, પરમાણુઓના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ છે. માનવદેહનો વિચાર કરીએ તો માતાના ઉદરમાં આવેલો જીવ રુધિર અને વીર્યનો પ્રથમ આહાર કરે છે, જે પૌદ્ગલિક છે અને તે પછી પોતાની શક્તિ વડે એ આહારનાં પુદ્ગલ, શરીર, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન, આમ જુદી-જુદી શક્તિ રૂપે પરિણમાવે છે, જેને પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. જીવ પૂર્વકર્મોને સાથે લઈને આવ્યો છે. તેમાં એક પર્યાપ્તિ નામકર્મ પણ હોય છે. એ કર્મની શક્તિ એ છે કે જીવ જે યોનિમાં ગયો ત્યાં તેને આ છ માંહેની જેટલી શક્તિ પામવાની યોગ્યતા છે એટલી ઉત્પત્તિ સમયથી જ ભેગી થવા માંડે છે. એક માનવદેહને આ બધી જ શક્તિઓ મળે છે. આત્મા તો આત્મા રૂપે જ માના ઉદરમાં આવ્યો હોય. તે પછી માના શરીરમાંથી એ-એ જાતના પરમાણુઓને નિરંતર ખેંચતો જ રહે અને પોતાના શરીરરૂપ પરિણમાવતો રહે. નવ મહિના ત્યાં રહી કેટલું મોટું શરીર એ બનાવી લે.

જન્મ્યા પછી પણ વાતાવરણમાં પડેલા પરમાણુઓના નાના-મોટા સ્કંધોને ગ્રહણ કરે. આહાર-પાણી રૂપે જે પદાર્થોને ગ્રહણ કરે એ પણ પુદ્ગલના જ સ્કંધો. આમ આત્મા પોતાનું શરીર પુદ્ગલોના સંયોગે કરી બનાવે છે.

પરમાણુઓનું પરિણમન પણ સંયોગે કરીને થાય છે. પરમાણુ પોતે, પોતા રૂપે સત્ છે એટલે અસ્તિત્વવાન પદાર્થ છે. તેથી તેનામાં નિરંતર પરિણમન થયા જ કરે છે. તત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે –

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्

જે સત્ છે તે નિત્ય છે અને તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ પર્યાયો થયા કરે છે. પરમાણુઓમાં રહેલ સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાના કારણે બે

પરમાણુ મળી દ્વયણુક અને ત્રણ પરમાણુ મળી ત્ર્યણુક બને છે. એમ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પરમાણુઓ આપસ-આપસમાં જોડાય છે અને ફરી વિખરે છે. આ પરિણમન ચાલુ છે.

આમ જીવે ધારણ કરેલો દેહ તે પરમાણુઓનો સંયોગ છે.

બીજી રીતે સંયોગનો અર્થ એવો થાય છે કે આત્મા દેહ સાથે સંયોગ સંબંધે રહેલો છે. સંબંધ બે પ્રકારના, એક તાદાત્મ્ય સંબંધ અને બીજો સંયોગ સંબંધ.

તાદાત્મ્ય સંબંધ એટલે એકના વિના બીજાનું ન હોવું તે, જેમ કે ધુમાડો. અગ્નિ હોય તો જ ધુમાડો હોય. જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધુમાડો પણ નથી. ધુમાડો અગ્નિ વગર સંભવી જ ન શકે. માટે ધુમાડાનો અગ્નિ સાથેનો સંબંધ અવિનાભાવ સંબંધ છે એટલે કે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.

પણ આત્મા અને દેહનો સંબંધ એવો નથી. આત્મા હોય તો જ દેહ હોય એવું નથી. આત્મા વગરના દેહ એટલે કે મૃત કલેવર આપણે જોયા છે. ત્યાં દેહ તો હોય પણ આત્મા નથી હોતો. એ જ રીતે આત્મા હોય પણ દેહ ન હોય, એ પણ સિદ્ધદશામાં સંભવે છે. માટે દેહ અને આત્માનો અવિનાભાવ સંબંધ નથી પણ સંયોગ સંબંધ છે. આયાસથી કે અનાયાસે ભેગા થઈ જવું તે સંયોગ સંબંધ છે. જ્યાં સંયોગ છે ત્યાં વિયોગ પણ છે. આમ ગુરુદેવ શિષ્યને દેહનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે કે એક તો દેહ છે તે સંયોગ છે.

વળી દેહ જડ છે એટલે કે ચેતનરહિત છે. બીજું જડનાં જે લક્ષણો, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ બધાં દેહમાં જોવા મળે છે. એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીનાં સર્વ શરીરોમાં વર્ણાદિ હોય જ છે. પુદ્‌ગલ પરમાણુઓ જડ છે તેથી તેનાથી બનેલો દેહ પણ જડ છે.

દેહ રૂપી છે. તેનું કોઈ ને કોઈ રૂપ છે. દેખી શકાય એવો છે. આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે બધા દેહને જોઈએ છીએ. જીવ તો દેખાતો નથી. કીડી-મકોડી વગેરેને જોઈ, આ જીવ છે એમ જ્યાં કહીએ છીએ, ત્યાં પણ તેના દેહને સંબોધીને કહીએ છીએ.

દેહ દૃશ્ય છે. અર્થાત્ બીજા વડે જોઈ શકાય છે. આત્મા દેહને જુએ છે. કારણ જાણવું અને જોવું તે આત્માનો સ્વભાવ છે. તેથી આત્મા સર્વને જુએ છે. પણ આત્માને કોઈ જોઈ શકતું નથી. આમ દેહ તો ચક્ષુનો વિષય

છે. આત્મા જ્ઞાતા છે તો દેહ જ્ઞેય છે.

ગુરુદેવ શિષ્યને ફરમાવે છે : દેહ સંયોગ સંબંધે છે. જડ છે. સ્થૂળ સ્વભાવવાળો છે. તેનું રૂપ છે અને ચક્ષુથી જોઈ શકાય છે. હવે આવા દેહની ઉત્પત્તિ સાથે, તેનાથી સર્વથા જુદાં લક્ષણવાળો આત્મા, તેમાં ઉત્પન્ન થતો હોય અને દેહના નાશથી નાશ પામતો હોય તો હે શિષ્ય! હું તને પૂછું છું કે **''ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય?''**

દેહની ઉત્પત્તિ અને નાશ તો જાણી શકાય છે. પણ દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને કોણ જાણી શકે? આ આત્મા ઉત્પન્ન થયો એમ દેહ તો કહી શકતો નથી. કારણ એ જડ છે. જ્ઞાનગુણ તેનામાં નથી. વળી જે પોતાની ઉત્પત્તિ પણ જાણતો નથી તો આત્માની ઉત્પત્તિ કેમ જાણી શકે? જો તું એમ કહેતો હોય કે આત્માએ જ આત્માની ઉત્પત્તિ જાણી લીધી તો એ પણ યોગ્ય નથી. તારા મતે આત્મા નિત્ય નથી. અને જો આત્મા-ચેતનની ઉત્પત્તિને જાણે તો એ નિત્ય સિદ્ધ થઈ જાય. જેમ ઉત્પત્તિના વિષયમાં તેમ જ નાશના વિષયમાં. ચેતન દેહના નાશને જાણી શકે પણ આત્માના નાશને દેહ જાણી શકતો નથી, એટલે જ આત્માની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણનાર કોઈ નથી. માટે હે શિષ્ય! દેહની ઉત્પત્તિ સાથે આત્મા ઉત્પન્ન થતો હોય એવું અને દેહના નાશ સાથે આત્મા નાશ પામતો હોય એવું કોઈએ જોયું નથી. આનું કારણ આપતાં શ્રી સદ્‌ગુરુ ફરમાવે છે –

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;
તે તેથી જુદા વિના, થાય ન કેમે ભાન...૬૩...

દેહ જડ હોવાના કારણે આત્માની ઉત્પત્તિ અને આત્માનો નાશ જાણી ન શકે. હવે હે શિષ્ય! જો તું એમ કહે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે એમ આપ કહો છો, માટે તેણે પોતે જ પોતાની ઉત્પત્તિ અને નાશ જાણી લીધો. પણ આ સંભવિત નથી.

ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં તો આત્મા હતો નહીં. હવે જ્યારે એ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે ત્યારે શું જાણતો-જાણતો ઉત્પન્ન થાય? એવું તો ન બને! અને છતાં માની લઈએ તો પણ નાશને જાણનારો કોણ? જાણનારનો નાશ થઈ ગયો. એ તો હવે રહ્યો નથી તો મારો નાશ થઈ ગયો એમ કોણ કહે? માટે આત્માએ જ પોતાની ઉત્પત્તિ અને નાશ જાણ્યો તેમ કહેવું તે યુક્તિ સંગત નથી.

માટે હે શિષ્ય! જે જાણનાર છે તે જ્ઞેય એવા પદાર્થથી જુદો જ હોય તો જ જાણી શકે. માટે ચેતન તે જ્ઞાતા અને તેથી પર તે સર્વ જ્ઞેય. માટે જડ એવા દેહને જાણનાર, દેહથી જુદો જ હોવો જોઈએ, અને તે એમ જ છે, શ્રીમદ્જીના શબ્દોમાં –

''દેહની ઉત્પત્તિ અને દેહના લયનું જ્ઞાન જેના અનુભવમાં વર્તે છે તે; તે દેહથી જુદો ન હોય તો કોઈપણ પ્રકારે દેહની ઉત્પત્તિ અને લયનું જ્ઞાન થાય નહીં. અથવા જેની ઉત્પત્તિ અને લય, જે જાણે છે, તે તેથી જુદો જ હોય, કેમ કે તે ઉત્પત્તિ-લયરૂપ ન ઠર્યો પણ તેનો જાણનાર ઠર્યો. માટે તે બેની એકતા કેમ થાય?''

અરે! ક્યારેક મૃત્યુશય્યા પર સૂતેલ વ્યક્તિને આભાસ થઈ જાય કે હવે પોતે જઈ રહ્યો છે. એ કહે પણ ખરો કે હું જાઉં છું, બસ, આટલા વાગ્યા પછી નહીં હોઉં. અમારા પ્રાતઃસ્મરણીય પુજ્ય દાદી ગુરુણીજી મોતીબાઈ મહાસતીજીને આ ખ્યાલ આવી ગયો હતો. તેઓએ અગાઉ જ કહી દીધું હતું. જે રાત્રે તેમણે દેહ છોડ્યો તે અગાઉ જ કહી દીધું કે રાત્રે બે ને વીસે હું જઈશ. સાંજે સંથારો પણ કરી લીધો. ને બે ઉપર પાંચ-સાત-દશ મિનિટ થઈ ત્યાં સુધી બોલતાં પણ હતાં. છેવટે પૂછ્યું પણ ખરું કે બે ને વીસ થઈ ગઈ? થોડી મિનિટો બાકી હતી, અને બે-વીશે તેમણે સમાધિપૂર્વક દેહ છોડ્યો.

આવી જાગૃતિ બહુ ઓછા જીવોને હોય. પણ દેહ છોડ્યા પછી એ કહેતા નથી કે મારો નાશ થય. હા, જાતિસ્મરણ અથવા અવધિજ્ઞાન થયું હોય તો પોતાના પૂર્વભવોના શરીરને ક્યારે ગ્રહણ કર્યા. અને ક્યારે છોડ્યાં કે ભવિષ્યમાં ક્યારે, કયું શરીર ગ્રહણ કરશે અને છોડશે તે જાણી શકે. પણ તે શરીરથી પોતે ભિન્ન છે માટે જ જાણી શકે.

અહીં ગુરુદેવ શિષ્યને એ જ સમજાવી રહ્યા છે કે હે શિષ્ય! જેની ઉત્પત્તિ અને લય જાણવો છે, તેનાથી જાણનાર જુદો હોય તો જ જણાય, અને આત્માના ઉત્પત્તિ-લય કોઈ જાણી શકતું નથી માટે આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ નાશ પણ પામતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે.

આમ ગુરુદેવે શિષ્યની આત્માની નિત્યતા વિષે, જે શંકા હતી તેને સમજાવી છે. હજુ આ શંકા તદ્દન નિર્મૂળ થઈ જાય તે માટે વધુ સચોટ તર્કો દ્વારા ગુરુદેવ સમજાવશે.

....તેથી નિત્ય સદાય!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના ચૈતન્ય એવા આત્માને જડથી જુદો જણાવી નિજાનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે. જ્ઞાન એ ચૈતન્યનો અસાધારણ ગુણ છે અને તેથી જ ચૈતન્ય, ચૈતન્ય છે.

આત્માની અનુભૂતિ પોતાના જ્ઞાન વડે જ આત્માએ કરવાની છે. આ જ્ઞાન એટલે કોઈ ગ્રન્થોનું જ્ઞાન નહીં, શબ્દાત્મક જ્ઞાન નહીં, વાંચેલું કે સાંભળેલું જ્ઞાન નહીં, પણ આત્મામાં રહેલ વેદક શક્તિ દ્વારા જ ચૈતન્યને અનુભવવાનો છે.

સમ્યગ્દર્શન પામેલો જીવ નિજ આત્માને અનુભવતો હોય, પણ એ અનુભૂતિ ખંડ-ખંડ હોય. ક્યારેક થાય, ક્યારેક ન થાય. આત્મવિકાસની વધતી દશામાં કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચે ત્યારે આજ સુધી થયેલો ખંડ-ખંડ અનુભવ અખંડ રૂપે થાય છે. અને પછી તેમાં નિરંતર જીવ ટકી રહે છે.

આ અખંડ અનુભૂતિ તો જ સંભવે, જો આત્મા નિત્ય હોય. આત્મા ક્ષણિક હોય, નાશવંત હોય તો તેની અખંડ અનુભૂતિ થઈ શકે જ નહીં. અરિહંત પરમાત્માએ આવી અખંડ અનુભૂતિને માણી અને પછી શાસ્ત્ર પ્રરૂપ્યાં. તેઓ કહે છે કે અમે તથા જેટલા જીવ સિદ્ધિને પામી ગયા તે સહુએ આત્માનો અખંડ અનુભવ કર્યો છે અને અત્યારે પણ કરી રહ્યા છીએ. એ જ આત્માની નિત્યતાનું પ્રમાણ છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં, શિષ્યે આત્માની નિત્યતા વિષે સંદેહ ઊભો કર્યો છે અને ઉપકારી ગુરુદેવ શિષ્યને સમજાવી રહ્યા છે. અનેક પ્રમાણયુક્ત દલીલોથી આત્માનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. આગળની ગાથામાં એ જ મર્મને સમજાવાશે. અહીં આપણને આ વિષય રીપીટેશન થતો લાગે છે. પ્રશ્ન થાય કે શ્રીમદ્જી જેવા આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ શા માટે ફરીફરીને એ

AT-BOOK-2

જ વાત કહી રહ્યા છે?

તેઓ જાણતા હતા કે જનસમાજને આત્માની નિત્યતા વિષે શંકા સંભવે છે. કેટલાક લોકો કહેતા હોય છે કે કોને ખબર છે પરભવ છે કે નહીં? મરીને ક્યાંય જન્મ લેવાનો છે કે નહીં? લોકો કહેતા હોય છે કે સ્વર્ગ-નરક જેવું કંઈ નથી. આ તો સ્વર્ગની લાલચે માણસ સારાં કર્મો કરે, બીજાની ભલાઈ કરે, સદાચારી જીવન જીવે. અને નરકનાં અસહ્ય દુ:ખોનું વર્ણન કર્યું હોય તો નરકના ભયે પાપ-પ્રપંચ ન કરે, કોઈને ત્રાસરૂપ ન બને, દુરાચારને છોડી દે માટે જ ડાહ્યા માણસોએ સ્વર્ગ-નરકની કલ્પના ઊભી કરી છે, બાકી સ્વર્ગ અને નરક બધું અહીં જ છે.

કોઈ માણસ બધી રીતે દુ:ખી હોય, શરીરમાં ભયંકર બીમારીઓ હોય, માનસિક ત્રાસ હોય, કૌટુંબિક જનોનો અસહકાર હોય, આર્થિક ભીંસમાં આવી ગયો હોય, સમાજમાં કિંમત ન હોય, આમ ચારે બાજુથી ઘેરાયેલો હોય ત્યારે આપણે કહેતા હોઈએ છીએ કે જીવતાં નરક ભોગવે છે. જુઓ, નરક અહીં જ છે.

પણ આમ માનનારાઓએ વિચારવું ઘટે કે કેટલાક માણસો ખૂબ અધમ, પાપી, દુરાચારી, વ્યસની-બધી જ વાતે પૂરા હોય, તેના એકના કારણે કેટલાય જીવો દુ:ખી હોય છતાં એવો માણસ બધી જાતનાં ભૌતિક સુખ ભોગવતો હોય. તેનાં કરેલાં આ પાપો ભોગવવાં તો પડે જ ને? તો એ ભોગવવા માટેની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી હોય છે.

બંધુઓ! જીવ જ્યારે, જે ભાવે જેટલાં કર્મો કરે છે ત્યારે જ તેનું ફળ ક્યાં-ક્યારે કેવું અને કેટલું ભોગવવાનું છે તે સાથે-સાથે નક્કી થઈ જાય છે. પહેલાં બધાં કર્મો ભેગાં થાય અને પછી કયામતનો એક દિવસ આવે ત્યારે જીવે ક્યાં જવાનું છે અને શું ભોગવવાનું છે તે ભગવાન નક્કી કરીને કહે છે એવું નથી બનતું. અહીં તો ક્ષણ-ક્ષણ કયામતની જ છે, ક્ષણે-ક્ષણે કર્મ બંધાય અને ક્ષણે-ક્ષણે તેનું ફળ નક્કી થઈ જાય.

તો કર્મ અનુસાર સ્વર્ગ અને નરક પણ નક્કી થઈ જાય છે. કદાચ તમે નરક કે સ્વર્ગને કોઈ સ્થાન ન માનતા હો, પણ એ તો જાણો છો ને કે અહીં કોઈ માણસ મોટો ગુનો કરે તો તેના ગુનાની શિક્ષા માટે કેટલી બધી વ્યવસ્થા તમે જ ઊભી કરી છે! પોલીસ, જેલ, કોર્ટ, વકીલ, જજ, ચુકાદો અને સજા! કહો, તમારી ઊભી કરેલી આ વ્યવસ્થાને અનુસરવું

પડે છે કે નહીં? ને સજા ભોગવવા જેલમાં ગુનેગારને લઈ જવાય કે તેને ઘરમાં રાખીને જ સજા આપે? એમ નથી થતું! સમાજની નજરે ગુનેગાર ઠરેલ વ્યક્તિને કાળ-કોટડીમાં પુરાવું પડે અને ફાંસી સુધીની સજા મળે તો તે પણ ભોગવવી જ પડે, તેમાં ચાલે નહીં. બંધુઓ! આત્માએ કરેલાં કર્મોનું પણ એમ જ છે. તેને ભોગવવા નરક, નિગોદ અને તિર્યંચ જેવા ગતિરૂપ સ્થાનો છે અને ત્યાં જીવને જવું પડે છે. એ જ રીતે પુણ્યકર્મ કરવાવાળાને પણ સ્વર્ગ કે મનુષ્ય જેવી ગતિ મળે જ્યાં સુખ ભોગવે છે.

આ બધું ત્યારે જ ઘટી શકે, જો આત્મા નિત્ય હોય, શ્રીમદ્જી વારંવાર આ ભાવોનું રીપીટેશન ગાથાઓમાં કરે છે તેની પાછળનું કારણ એ જ છે કે માણસો આત્માની નિત્યતા સ્વીકારતા નથી. તેઓની સમક્ષ આત્માનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરી, પોતે જ નિત્ય એવો આત્મા છે એ શ્રદ્ધાને જાગ્રત કરવી છે.

આત્માની નિત્યતા ફરી સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીમદ્જી કહે છે –

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવ દૃશ્ય;
ઉપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ...૬૪...

જગતમાં જેટલા દેહાદિ સંયોગો છે તે દૃશ્ય છે. અર્થાત્ જોઈ શકાય તેવા છે અને તે અનુભવરૂપ આત્માના જ્ઞેય પદાર્થો છે. પણ આત્મા કોઈ સંયોગથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય નથી. આત્મા છે ત્યાં વિકાસ છે. એક નાનું એવું બીજ જમીનમાંથી તત્ત્વને ગ્રહણ કરી, અંકુરિત થઈ વૃક્ષ રૂપે વિકસિત થાય છે. બીજમાં ચૈતન્ય છે તેથી તે આસપાસના સંયોગે શરીરની રચના કરી લે છે, પણ જડ પદાર્થો ગમે તેટલા મળ્યા પછી પણ તેમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં અનેક રસાયણો ભેગાં કરી એકમાંથી અન્ય પદાર્થ બની શકે અર્થાત્ પદાર્થનું રૂપાંતર થાય. પણ કદી ક્યાંય સાંભળ્યું નથી કે વિજ્ઞાને અમુક પદાર્થો ભેગા કરી, તેમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ કરી હોય.

અરે! ટ્યુબબેબીને વિષે વિચારો તો પણ માના ઉદરમાં જીવને આવીને ઉત્પન્ન થવા માટે જે સ્થિતિ આવશ્યક છે તે જ સ્થિતનું નિર્માણ એ જ વીર્ય અને રુધિર વડે બહાર કરવામાં આવે ત્યારે જ તેમાં જીવ આવીને સ્થાન ગ્રહણ કરે છે.

જીવ કોઈનો બનાવ્યો બનાવાતો નથી. નાનું બીજ ઊગીને વટવૃક્ષ થઈ શકે, પણ વિજ્ઞાને શોધેલાં સાધનોને જમીનમાં હજારો વર્ષ સુધી દાટી રાખો, તે ધૂળ થઈ જશે પણ એક તસુભરનો અંકુર તેનામાં નહીં ફૂટે! આમ સંયોગોથી જીવની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં.

હા, આત્માને આવીને ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય યોનિ તૈયાર થઈ શકે, જેમાં આત્મા જન્મ ધારણ કરે. જેમ કે માનવના શરીરમાંથી નીકળતાં મળમૂત્ર આદિ શરીરથી નીકળી પછી ૪૮ મિનિટમાં તેમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય. અર્થાત્ ૧૪ પ્રકારના સંમૂર્છિમ જીવને જન્મ લેવા લાયક પરિસ્થિતિ છે તેથી તે સંયોગ મળતાં એ જીવો તેમાં જન્મે અને તેમાં જ મરે. પણ આવા સંયોગોથી કોઈ નવો જ આત્મા તેમાં ઉત્પન્ન થાય એવું ન બને.

વળી આ બધા સંયોગોને જીવ જાણી શકે છે. તેના નાશને પણ જાણી શકે છે. પણ પોતે કોઈ પણ પ્રકારના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો નથી. એ જ એના નિત્યત્વની સાબિતી છે. વળી આ વિષયમાં કહે છે –

જડથી ચેતન ઉપજે, ચેતનથી જડ થાય;
એવો અનુભવ કોઈને, ક્યારે કદી ન થાય...૬૫...

આજ સુધીના અનુભવમાં કોઈએ ક્યારેય એ જોયું નથી કે કેટલાક જડ પદાર્થો મેળવવામાં આવે અથવા કોઈ એક જડ પદાર્થમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ હોય અને એ જ રીતે ચેતનમાંથી જડની ઉત્પત્તિ થઈ હોય.

પહેલાં કહ્યું તેમ આત્મા આવીને જન્મ ધારણ કરી શકે એવી સામગ્રી મળી શકે. મનુષ્યરૂપે જન્મવું હોય તો માતાનું ઉદર અને વીર્ય-રુધિર રૂપ સામગ્રી જોઈએ, તેમાં જીવ જન્મ લે. પણ જડ પદાર્થોથી ચેતનનું નવું ઉત્પાદન ન બની શકે. આજે વિજ્ઞાને 'રોબોટ' બનાવ્યો, જેમાં માનવશરીરનાં સર્વ અંગ-ઉપાંગ મૂક્યા. તેને હાલતો-ચાલતો કર્યો. તેની પાસેથી માનવશરીર કરતાં પણ વધુ કામ લીધું, પણ એક ખામી રહી ગઈ કે તેમાં જીવત્વ ન મૂકી શકાયું! જડ પરમાણુ રૂપે નિત્ય હોવા પછી પણ વિજ્ઞાન તેમ રૂપાંતરો કરી શકે પણ જીવને ઉત્પન્ન તો નથી કરી શકતું પણ તેમાં રૂપાંતર પણ કરવા વિજ્ઞાન સમર્થ નથી.

બંધુઓ! વિચાર કરો. તમારા ઘરમાં નાના-મોટા અસંખ્ય જડ પદાર્થો છે, ક્યારેય તમે જોયું કે એ જડ પદાર્થમાં જીવ આવ્યો અને તે તમારી જેમ

હાલવા-ચાલવા-બોલવા માંડ્યો? હા, અમુક પદાર્થમાં જીવ-જંતુ થઈ જાય, પણ એ તો પહેલાં બતાવ્યું તેમ તેને જન્મવા યોગ્ય યોનિ મળી. પણ વર્ષોથી ઘરમાં રહેલ તમારું કબાટ પોતે કોઈ માનવરૂપ કે જીવરૂપ બન્યું હોય તેવું ક્યાંય સાંભળ્યું નથી.

એવી જ રીતે ચેતન પોતે ચેતન મટીને જડ થઈ જાય એવું પણ જોયું નથી. હા, એમ લાગે કે માનવ કે કોઈ પશુ, પંખી, જંતુ મરી જાય અને તેનું શરીર પડ્યું રહે તો આપણે એમ માનીએ કે થોડી વાર પહેલાં આ હાલતું-ચાલતું હતું ને હવે જડ થઈ ગયું. પણ એમ નહીં. એ જડ થઈ નથી ગયું. જડ રહી ગયું. ચેતન એમાં હતું એ ચાલ્યું ગયું, એટલે જડ શરીર પડી રહ્યું. ચેતન અને જડ જુદાં થઈ ગયાં.

જડ પદાર્થ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી પરમાણુઓના પ્રચયથી બનાવી શકાય. પણ જડનું મૂળભૂત રૂપ તો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુ છે. વિજ્ઞાને ઘણી શોધ કરી, જડની શક્તિઓને માપી તેનો ઉપયોગ કર્યો પણ એકેય પરમાણુને વિજ્ઞાન બનાવી શક્યું નથી. બનાવી શકે જ નહીં. વિજ્ઞાન પણ સ્વીકારે છે કે વિશ્વમાં શક્તિનો કદી નાશ થતો નથી. ચેતન અને જડ બન્ને શક્તિરૂપે છે. નિસર્ગમાં તેનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ છે, સહજ છે. તે બન્ને શક્તિઓનું પરિણમન થયા કરે પણ તેનો સર્વથા નાશ ન થાય.

જડના પર્યાયોનું પરિવર્તન થવામાં આપણે નિમિત્ત બની શકીએ પણ મૂળ જડ દ્રવ્યને બનાવી ન શકાય. જેમ કે કોટન વસ્ત્ર એ પ્રથમ વનસ્પતિરૂપ હતું. કપાસના કાલામાંથી રૂ બન્યું, તેમાંથી સૂતર અને તેમાંથી વસ્ત્ર. આપણાં વસ્ત્રને કોઈ કહે કે આ તો વનસ્પતિનો છોડ છે તો આપણને સાંભળવામાં અટપટું લાગશે. પણ ખરેખર પહેલાં એનો વનસ્પતિરૂપ પર્યાય હતો. હવે વસ્ત્રરૂપ પર્યાય બન્યો. તો આપણે તેના પર્યાય તો બદલી શકીએ પણ પરમાણુઓને ઉત્પન્ન કરી શકીએ નહીં.

માટે જ જડથી ચેતન અને ચેતનથી જડ બની શકે નહીં. બન્ને દ્રવ્યોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે અને તે કાયમ રહેવા સર્જાયેલું છે. હવે ફરી અસંયોગી જીવની નિત્યતાને વધુ તર્ક સહિત સિદ્ધ કરતાં ગુરુદેવ ફરમાવે છે –

કોઈ સંયોગથી નહીં, જેની ઉત્પત્તિ થાય,
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય...૬૬...

દેહ, સંયોગી પદાર્થોથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાણુઓનાં અનંત પ્રદેશી સ્કંધોને ગ્રહણ કરી, જીવ દેહની રચના કરે છે અને પછી આ દેહને ટકાવી રાખવા માટે આહાર દ્વારા અને રોમ દ્વારા પરમાણુઓને ગ્રહણ કર્યા કરે છે. આમ દેહાદિ પદાર્થો સંયોગોથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. પણ ચૈતન્ય એવો આત્મા કોઈ સંયોગોથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય નથી, એ આગળની ગાથાઓમાં બતાવી દીધું.

નિયમ એ છે કે જેની ઉત્પત્તિ, તેનો નાશ. ઉત્પન્ન ન થાય તે નાશ પણ ન પામે. આપણી નજરે દેખાતા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ આપણે જોઈ છે અને નાશ પણ જોયો છે. ગમે તેવા મજબૂત પદાર્થો હોય તેને બનતા જોયા અને કેટલાક કાળ પછી તે નાશ પણ પામે છે. મજબૂત હોય તો તેને રહેવાની સમયમર્યાદા વધુ હોય, છતાં તેની મર્યાદા હોય. આજે દુનિયાની અજાયબીઓમાં એવાં વૃક્ષ હશે તે ૨૦૦-૫૦૦ વર્ષ જૂનાં હશે. અરે પિરામિડો પણ લાંબા સમયના હશે. ભગવાન બાહુબલિની ભવ્ય પ્રતિમા પણ ૧૦૦૦ વર્ષોથી ઉભી છે, પણ તમારી પાસે કોઈ એવો રેકોર્ડ છે કે કોઈ વસ્તુ લાખ વર્ષની કે કરોડ વર્ષની જૂની આજે પણ હોય! હા, માનવશરીર કે પશુશરીરના અવશેષો મળી આવે છે તો પણ તેની ટાઈમ લિમિટ હોય. તેનો સમય પણ નક્કી થઈ શકે છે. આમ જગતના પદાર્થો સંયોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેનો નાશ પણ છે.

પણ કોઈ વૈજ્ઞાનિકે અથવા મહાપુરુષે ક્યાંયથી આત્માના અવશેષો શોધ્યા છે ખરા? મળ્યા છે કોઈને? નહીં!

તો આત્માનો નાશ થઈ તે કોઈ અવશેષ રૂપમાં કે અન્ય કોઈ પદાર્થ રૂપમાં પરિણમતો નથી, તે જ તેની નિત્યતા છે.

અહીં સુધી ગુરુદેવે ઉત્પત્તિ અને વિનાશની વાત કહી, આત્માની નિત્યતા સિદ્ધ કરી. હવે પછી દેહ ધારણ કરેલ આત્માની નિત્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે તેનું વિવેચન આગળ કરશે.

e

પૂર્વજન્મ સંસ્કાર તે...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, આત્માની નિત્યતાના કારણે થતી સિદ્ધિનું સહાયક સાધન છે. આત્મા નિત્ય છે માટે જ મોક્ષનું મૂલ્ય છે, આરાધનાનું મૂલ્ય છે.

આગમોમાં આરાધનાની આટલી મહત્તા બતાવી, આરાધક જીવોની મહાનતા બતાવી અને આરાધનાના અંતે થતી સિદ્ધિને સર્વોચ્ચ ધ્યેય રૂપે બતાવી. આ બધાની પાછળ આત્માની નિત્યતાનો ધ્વનિ સમાયેલો છે. આત્મા નિત્ય છે એટલે જ શાશ્વત અને અનંતકાળનાં સુખપ્રાપ્તિનો ધર્મ પુરુષાર્થ છે, અન્યથા ધર્મક્ષેત્ર અને આરાધનાનો માર્ગ શા માટે અસ્તિત્વમાં આવે?

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં આત્માવિષયક શંકાઓ અને તેનાં સમાધાન કરવા પાછળનો ધ્યેય એ છે કે જૈન પરંપરા, આત્માની અંતિમ અવસ્થા રૂપ પરમાત્મ દશાને માને છે. તે દશાની પ્રાપ્તિ સર્વ જીવો કરી શકે છે. વળી આ માન્યતા માત્ર મૌખિક, બૌદ્ધિક કે કાલ્પનિક નથી પણ અનંત જીવો પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત કરી ગયા, તેઓ આજે પણ નિત્ય એવી સ્વભાવદશાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે.

જીવની બે દશા – વિભાવદશા અને સ્વભાવદશા. જીવને વૈભાવિક પરિણમનો થયા કરે તે સ્થૂળ પર્યાય હોય તો પણ લાંબા કાળ સુધી ટકે નહીં. તેનો નાશ થઈ જ જાય. જ્યારે આત્માના સ્વાભાવિક પર્યાયે પરિણમતો આત્મા, વિકાસક્રમમાં આગળ વધે ત્યારે જ્યાં સુધી પરિપૂર્ણ વિકાસદશા સુધી નથી પહોંચ્યો, ત્યાં સુધી હીયમાન અન વર્ધમાન બન્ને પરિણામો થયા કરે. તે છેક અગિયારમા ગુણસ્થાન સુધી, પણ જો આગળ વધી ગયો અને સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક દશારૂપ વીતરાગતાને પામી ગયો, તો

પછી અસ્થિરતા નહીં, હીયમાન પરિણામ નહીં, બસ, પછી તો સદા તેમાં જ સ્થિર. આમ સ્વાભાવિક દશા પણ નિત્ય છે.

બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાનમય છે. એ જ્ઞાનગુણ પણ નિત્ય છે. જ્ઞાનગુણના પરિણામસ્વરૂપ જાણવાની શક્તિ તથા વેદકતાની શક્તિ સર્વ જીવ ધરાવે છે. એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધી સર્વ જીવનો જ્ઞાનગુણ કાર્યરત જ હોય છે. આપણે કીડી-માખી-મચ્છર વગેરે જીવોને પીડાથી તરફડતા જોયા છે. તે પરથી સમજી શકાય છે કે તેઓને દુ:ખનું સંવેદન થઈ રહ્યું છે. આ સંવેદન જડ પદાર્થોને નથી થતું, કારણ તેનામાં જ્ઞાનગુણ નથી.

જ્ઞાનગુણના કારણે થતું સંવેદન શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ત્રણેય સ્તરે થાય છે. આપણો સહુનો અનુભવ છે કે આપણે શારીરિક અને માનસિક બન્ને સુખ-દુ:ખના અનુભવ કર્યા છે પણ આધ્યાત્મિક વેદન શું છે તેની ખબર નથી.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તો જીવ શરીર અને મનનાં સુખ-દુ:ખનાં સંવેદનોને જ જાણી શકતો હોય, પણ એકવાર ભેદ-વિજ્ઞાન થયા પછી આત્મસ્વરૂપના આનંદને માણે, નિજાનંદની મસ્તીને અનુભવે. એ આધ્યાત્મિક સુખનું વેદન છે. એ જ રીતે આધ્યાત્મિક દુ:ખનું પણ વેદન હોય! એ કઈ રીતે? આત્માનો સ્વભાવ તો માત્ર સુખ ને સુખ જ છે તો તેમાં દુ:ખનું વેદન કેમ?

જુઓ! એક જીવ સમકિત દશાને પામી, આત્માનો આનંદ લૂંટતો હોય. સાધના દ્વારા આત્મિક વિકાસક્રમમાં પ્રગતિના પંથે પણ હોય, પણ એવા જીવનેય વધુ વિકાસ કરવાની તાલાવેલી છે. તેમાં પુરુષાર્થ પછી પણ વિકાસ ન સાધી શકે તો તેનો ખેદ વર્તતો હોય. ચોથા ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત જીવને છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય તો આત્મામાં ખેદ, ત્યાં સુધી પહોંચેલાને બારમે ન પહોંચવા માટેનો ખેદ હોય. આ ખેદદશા વર્તે તે આધ્યાત્મિક દુ:ખનું સંવેદન છે.

પ્રભુના પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીએ આવો ખેદ અનુભવ્યો છે. તેમનાથી નાના, પ્રભુના નવ ગણધરો તથા પોતાનાથી જ બોધ પામેલા,

પોતાના અનેક શિષ્યો કેવળ પામી મોક્ષ પધારી ગયા અને પોતે છદ્મસ્થ દશામાં છે. એ દુ:ખ એમણે કંઈ કેટલીયે વાર પ્રગટ કર્યું છે. પ્રભુને પૂછ્યું છે. 'પ્રભુ, મને કેવળ કેમ નહીં?' આ છે સર્વોચ્ચ કક્ષાનું આધ્યાત્મિક દુ:ખનું સંવેદન.

આત્માની વેદકશક્તિ શરીર, મન અને આત્મા ત્રણેય ભૂમિકા પર કામ કરે છે.

જીવ પદાર્થ રૂપે નિત્ય છે, તેની સ્વરૂપદશા રૂપે નિત્ય છે, જ્ઞાનગુણ રૂપે નિત્ય છે. પોતે નિત્ય છે, સાથે તેના ગુણો પણ નિત્ય છે.

ગુરુદેવે જીવની નિત્યતાની સિદ્ધિ કરી બતાવી છે. હવે જીવ વારંવાર જન્મ-મરણ કરે છે, અને ત્યાં વિવિધતાઓ દેખાય છે તે પણ નિત્યતાની જ સાબિતી છે, એ બતાવતાં ગુરુદેવ કહે છે –

ક્રોધાદિ તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય;
પૂર્વ જન્મ સંસ્કાર તે, જીવ નિત્યતા ત્યાંય...૬૭...

વિશ્વફલક પર વિહરતા નાના મોટા જીવોમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ નજરે પડે છે. આ જીવોની ગતિ જુદી-જુદી, કોઈ તિર્યંચ તો કોઈ મનુષ્ય, દેવ અને નારકી તો અહીં દેખાતા નથી. જાતિ જુદી, કોઈ એકેન્દ્રિય, કોઈ બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તો કોઈ પંચેન્દ્રિય. સ્થિતિ પણ જુદી. કોઈનું આયુષ્ય લાંબુ તો કોઈનું ટુકું. સહુના રૂપ-રંગ, આકાર-પ્રકાર જુદા જુદા. આ બધી બાહ્ય-ભિન્નતા, શરીરની દૃષ્ટિએ ભિન્નતા દેખાય છે.

એ જ રીતે મનનો-સ્વભાવનો-સંસ્કારનો વિચાર કરીએ તો એ પણ વિવિધ. કોઈનું મન વિશાળ, તો કોઈનું સંકુચિત. કોઈનું મન સાત્વિક, કોઈનું રાજસી તો કોઈનું તામસી. કોઈનું ચિત્ત સરળ તો કોઈનું પ્રપંચી. આવી મનની વિવિધ ભિન્નતાઓ જોવા મળે. એ જ રીતે કોઈનો સ્વભાવ અતિ ઉગ્ર, કોઈનો થોડો ઉગ્ર, કોઈનો મૃદુ, કોઈ લોભી, કોઈ માયાવી, કોઈ પાખંડી તો કોઈ શુદ્ધ અને મંદ કષાયી. કોઈના સંસ્કારો હલકા તો કોઈના સભ્ય. આ બધું એક એક માણસનું, પ્રાણીનું, પક્ષીનું કે જીવ-જંતુનું નિરીક્ષણ કરતાં જોવા મળે છે.

ત્યારે સહેજે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે આમ કેમ? મનુષ્ય તરીકે, સર્વ

મનુષ્ય હોવા છતાં પણ, તેમજ પ્રાણી તરીકે બધાં જ પ્રાણી તરીકે બધાં જ પ્રાણી હોવા પછી પણ આ ભિન્નતા શા માટે? સર્પ ઝેરી, વાઘ ક્રૂર, ચિત્તો હિંસક, કબૂતર ભયભીત, ગાય ગભરુ – આવું કેમ? તથા એક જ મા-બાપનાં ચાર સંતાનોમાં પણ વિશેષ પ્રકારની તારતમ્યતા કેમ?

વિજ્ઞાન આનો જવાબ શોધે અને બાળકનાં માતા-પિતાના સ્વભાવ, પ્રકૃતિ, રૂપ-રંગ વગેરે બાળકમાં હોય. પણ એ તો મા-બાપ સાથે સામ્યતા હોય ત્યાં સુધી જ. પણ મા-બાપમાં ન હોય તે બાળકમાં હોય, તેનું કારણ શું? ત્યારે વિજ્ઞાન જવાબ આપી શકે નહીં. ડોક્ટરો પણ એમ કહે કે કુદરતી છે આ બધું? પણ કુદરત શું? અને એણે આમ કેમ કર્યું? બે સગા ભાઈઓમાં આટલી વિભિન્નતાનું સર્જન કરવા પાછળ કુદરતનો શો હેતુ હતો? તો વિજ્ઞાન ચૂપ! પણ જૈનદર્શનની કર્મ ફિલોસોફી આનો જવાબ આપે છે.

કોઈ પણ બે જીવનાં કર્મો સરખાં નથી હોતાં. જ્યાં-જ્યાં જીવને જેવું વાતાવરણ, જેવા સંયોગ મળ્યા એ-એ પ્રકારે એ વર્ત્યો છે અને એવાં કર્મો જીવે બાંધ્યાં છે. એકસરખા વાતાવરણમાં પણ જીવ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કર્મ-બંધન કરતો રહે છે. એક જ માના પેટે જન્મેલ બે બાળકના સ્વભાવ-પ્રકૃતિ જુદાં છે. તે બન્નેએ પૂર્વભવે મા-બાપ સાથે તથા એક-બીજા સાથે કોઈ વિશિષ્ટ ઋણાનુબંધના સંબંધો બાંધ્યા છે. પણ કર્મ તો જુદાં-જુદાં જ કર્યાં. અને એ કર્મસંસ્કાર બનીને જીવ સાથે જોડાઈ જાય છે. તેથી જીવ તેને પોતાની સાથે લઈને જાય છે. ત્યાં એ સંસ્કાર જાગ્રત થતાં તેવા-તેવા પ્રકારના તેનાં સ્વભાવ-પ્રકૃતિ દેખાય છે.

આ જન્મે જે સંસ્કાર આપણામાં દેખાય છે તે મોટા ભાગના પૂર્વભવોથી સાથે લઈને જ આવ્યા છીએ. થોડા સંસ્કારો અહીંના વાતાવરણમાં મળે છે. પણ એવું વાતાવરણ મળવામાં પણ ગત-જન્મોનાં કર્મો જ કારણભૂત છે. જેવાં કર્મો કર્યાં છે તેવું વાતાવરણ અહીં મળે અને તેથી એવા જ સંસ્કાર અહીં પણ પડે.

વળી બીજી વાત. એક તંદુરસ્ત માતા, રોગી બાળકને જન્મ આપે. વિજ્ઞાન એનું કારણ શોધે. માતામાં ન મળે ત્યારે ઈશ્વર પર છોડે. પણ

આપણે વિચારીએ એ વાતને કે આમ કેમ થયું? ક્યારેક તો બાળક જન્મથી ભયંકર બીમારી લઈને આવે. ત્રણ દિવસના બાળક પર ઑપરેશન કરવું પડે. ત્યારે બંધુઓ! આપણને એમ થાય. અરેરે! બિચારું બાળક! હજી તો જન્મ્યું જ છે. એણે એવાં શું પાપ કર્યાં કે આ ભોગવવું પડે છે? અને ખરેખર! એ બાળકે અહીં આવીને કંઈ જ કર્યું નથી. એનાં મન, વચન અને કાયા ત્રણેય એવાં અવિકસિત છે કે તે કંઈ પાપ કરી શકે નહીં. તો પછી થયું શું?

આનો ઉકેલ બુદ્ધિ ન આપી શકે! આમાં બે વાત છે : કાં તો જીવ પૂર્વ જન્મમાં જ્યાં હતો ત્યાં આવા પ્રકારની બીમારી ભોગવતો હતો. કર્મ પૂરાં થયાં નહીં અને આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું ત્યાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું અને બીમારી સાથે લઈને આવ્યો. તેથી જન્મવાની સાથે જ રોગિષ્ટ દેખાયો. અથવા તેનાં કર્મો સાથે લઈને આવ્યો છે તે કર્મો જન્મતાની સાથે જ ઉદયમાં આવ્યાં, જે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. જીવ જે કંઈ છે તે સંસ્કાર આત્મા પર અંકિત થઈ જ જાય છે.

અંકિત થયેલા સંસ્કાર આ ભવમાં જાગી ઊઠે છે. આપણે વિચારીએ! જન્મ્યા પછી આપણને કેટલું શીખવવું પડ્યું અને કેટલું શીખવ્યા વિના જ કરવા માંડ્યા? માટે ભાગે શરીરની ક્રિયા-બેસતાં-ઊભા રહેતાં, ચાલતાં-બોલતાં – આ બધું તો શીખવ્યું ત્યારે શીખ્યા. પણ ગુસ્સો કરતાં, જીદ કરતાં, રસાસ્વાદ લેતાં, આહાર લેવો છે એવું ભાન કોણે શીખવ્યું? માએ કહ્યું હતું કે બેટા! ભૂખ લાગે એટલે રડવા માંડજે, તો જ ખાવા મળશે! ના, એ તો આપણે માને સમજતાં શીખવ્યું કે હું રડું ત્યારે તારે સમજી લેવું કે કાં તો મને ભૂખ લાગી છે અને કાં તો મારા શરીરમાં પીડા છે! આવા સંસ્કારો સાથે લઈને આપણે આવ્યા.

અરે! કૂતરાનાં નાનાં-નાનાં ગલૂડિયાં જોયાં છે? એ પણ અજાણ્યાને જોઈને ભસવા માંડે. કોણે શીખવ્યું? સર્પને ફૂંફાડો મારતાં કોણે શીખવ્યું? આમ પ્રાણીમાત્રમાં જે-જે વિશિષ્ટતાઓ દેખાય છે તે પોતામાં રહેલા સંસ્કારોને જ કારણે!

જમીનમાં ધરબાયેલું બીજ, જેવું જમીનમાં દટાય કે બીજી જ ક્ષણથી

જમીનનો રસ ખેંચવા માંડે, નિરન્તર આ પ્રક્રિયા ચાલુ જ હોય. પરિણામ આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે વડનું એક બીજ વિશાળ વટવૃક્ષ ઊભું કરી દે છે. અરે! એક જ નહીં અનેક વડનું સર્જન કરે છે કે મૂળ વૃક્ષ કયું હશે તે શોધવું ભારે પડે! આ શાનાથી થયું? બીજમાં રહેલી પ્રચંડ આહારસંજ્ઞાએ વિકસિત થઈ આ સર્જ્યું.

આમ આખાયે સંસારની જીવંત સૃષ્ટિમાં એ જ જોવા મળે છે કે જે કંઈ સાથે લઈને જીવ આવ્યો છે તથા તેના કારણે અહીં તેનામાં જે કંઈ તારતમ્યતા દેખાય છે તે પૂર્વભવોના સંસ્કાર જ છે.

આ ગાથા દ્વારા ગુરુદેવ શિષ્યને એ જ સમજાવવા માગે છે કે હે વત્સ! સહુ જીવોમાં દેખાતી વિભિન્નતા તેના ગત જન્મોના સંસ્કાર છે. તેનાથી એ ફલિત થાય છે કે આ તેનો પહેલો જન્મ નથી. પૂર્વે પણ વિવિધ યોનિઓમાં જન્મ ધારણ કરીને આવ્યો છે. હવે પૂર્વજન્મ ધારણ કર્યો અને તેના સંસ્કાર અહીં લઈને આવ્યો, તેનો અર્થ જ એ છે કે જે આત્મા શરીરમાં છે, તે જ આત્મા ગત જન્મોના શરીરમાં પણ હતો. જો બન્ને જન્મોનો આત્મા એક ન હોય તો સંસ્કારો કોની સાથે આવ્યા? કારણ એક આત્માએ કરેલાં કર્મ અન્ય આત્મા ભોગવતો નથી. જે કરે તેની સાથે જ જાય અને તે જ ભોગવે.

પૂર્વજન્મનું શરીર સાથે નથી આવ્યું. તેનો તો નાશ થઈ ગયો. પણ શરીરના નાશ પછી પણ આત્મા કાયમ રહ્યો તેથી જ તેણે સંસ્કાર સાથે લઈને આ જન્મ ધારણ કર્યો.

આથી સિદ્ધ થાય કે આત્મા નિત્ય છે, અવિનાશી છે. આત્માની નિત્યતા સિવાય આ બધું સંભવી શકતું જ નથી.

હવે આત્માની નિત્યતાને સિદ્ધ કરતાં વધુ તર્ક ગુરુદેવ કેવી રીતે આપશે તે અવસરે....

e

આત્મચિંતન

‘‘હું.... આત્મા ....છું....હું આત્મા....છું....’’

શુદ્ધતા....એ મારો સ્વભાવ....

હું ચૈતન્ય...., ચેતના....એ મારું સ્વરૂપ....એ ચૈતન્યમાં....અશુદ્ધતા હોય નહીં ....મારું....વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ છે....વર્તમાનમાં દેખાતું.... અનુભવાતું....રાગ-દ્વેષના મેલથી મલિન થયેલું....અશુદ્ધ સ્વરૂપ....એ મારું નથી....

રાગ-દ્વેષ....એ મારા નથી....રાગ-દ્વેષના કારણે થતા ભાવો....એ પણ મારા નથી.... રાગ-દ્વેષના કારણે થતી પ્રવૃત્તિ....એ પણ મારી નથી....એ સર્વથી ભિન્ન...., સર્વથી અલગ...., સ્ફટિકજેવી નિર્મળ દશા.... તે મારી દશા.... કર્મના કારણે થયેલી અશુદ્ધ દશા....તે મારે માટે ત્યાજ્ય છે....

મારે....મારા શુદ્ધ સ્વરૂપની ....પ્રાપ્તિ કરવી છે....મારે....મારી શુદ્ધતાનો....અનુભવ કરવો છે....એ અનુભવ કરવા માટે....મારા....અસલી સ્વરૂપને ઓળખી....તેમાં સ્થિર થવાનો પ્રયાસ કરું....

આ આત્મા....સર્વકાળે....સર્વત્ર....સ્વતંત્ર છે.... રાગ-દ્વેષનાં બંધનો.... તેને જકડી શકે નહીં....રાગ-દ્વેષના મેલથી એ મલિન....બની શકે નહીં ....પુદ્‌ગલના સંગે....એ પુદ્‌ગલ થાય નહીં ....વિભાવના પરિણામને ....એ વિકૃત બને નહીં.... વિકૃતિથી રહિત....નિત્ય સ્વભાવદશામાં રહેવા ટેવાયેલો આત્મા ....સર્વથા શુદ્ધ છે....

મારે ....મારા શુદ્ધ સ્વરૂપનો ....અનુભવ કરવો છે.... શુદ્ધ સ્વરૂપને.... માણવું છે.... આજ સુધીના અનુભવો વિકૃતિમાંથી નીકળેલા છે....અશુદ્ધિમાંથી

આવેલા છે.... આત્માની સ્વાભાવિક દશાનો અનુભવ.... જીવે કર્યો નથી....

મારે....મારી સ્વાભાવિક શુદ્ધ દશા...., નિર્મલ દશા...., સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ દશાનો અનુભવ કરવો છે....

એ માટે હું....મને જાણી લઉં...., મને ઓળખી લઉં...., મારામાં ઠરી જાઉં...., મારામાં સ્થિર થઈ જાઉં...., મારામાં સમાઈ જાઉં...., આત્મામાં સ્થિર થવા માટે.... શુદ્ધ દશાનો અનુભવ કરવા માટે....આત્માનું ચિંતન ....થોડી ક્ષણો ....વધુ ....એકાગ્ર....થઈ....વધુ ઊંડાણમાં જઈ.... કેવળ આત્માનું ચિંતન કરીએ....

‘‘હું.... આત્મા ....છું ....હું આત્મા....છું

‘‘ૐ.... ‘‘શાંતિ’’....‘‘શાંતિ’’ .... ‘‘શાંતિ’’.

e

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, આત્માના નિત્ય સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરાવી તે જ નિત્ય સ્વભાવમાં સ્થિર કરે છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં આત્માની નિત્યતાને સિદ્ધ કરતી અનેક દલીલો આપી, ગુરુદેવે શિષ્યની શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. હજુ શિષ્યના મનમાં સંદેહ છે. જો સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક હોય તો આત્મા પણ ક્ષણિક હોવો જોઈએ. કારણ આત્મા વસ્તુ છે. આત્માને વસ્તુ કહો, દ્રવ્ય, પદાર્થ તત્ત્વ કહો - બધા પર્યાયવાચક શબ્દો છે. તેથી જ અહીં આત્માને વસ્તુ માની ક્ષણિક કહ્યો છે.

આ શંકાનું જૈનદર્શનની દાર્શનિક વિચારધારાને લક્ષ્યમાં રાખી, ગુરુદેવ સમાધાન આપે છે -

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાળાદિ વય ત્રણનું, જ્ઞાન એકને થાય...૬૮...

આત્મા દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે. વળી દ્રવ્ય ઉત્પાદ, વ્યય ધ્રૌવ્યયુક્ત છે. આત્મામાં પર્યાયનું ઉત્પન્ન થવું તે ઉત્પાદ, તે પર્યાયનો નાશ થવો તે વ્યય, અને એ બન્ને અવસ્થાઓ વખતે આત્માનું પોતાના સ્વરૂપરૂપે તેમાં રહેવું તે ધ્રૌવ્ય. ધ્રુવતા એટલે કે સ્થિરતા, દ્રવ્યનું પોતામાં, પોતારૂપે રહેવાપણું તે સ્થિરતા. આત્મામાં ગમે તેટલા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે પણ આત્મા બદલાતો નથી. એ જેવો છે તેવો જ રહે છે. અનંતકાળથી જે દ્રવતો રહ્યો છે, ભવિષ્યમાં અનંતકાળ સુધી દ્રવ્યા કરશે અને વર્તમાનમાં દ્રવી રહ્યો છે છતાં એટલો ને એટલો

જ રહે તે દ્રવ્ય.

સુવર્ણના દૃષ્ટાંતથી આને સમજીએ. સુવર્ણના ઘડાતાં જુદા જુદા ઘાટમાં સુવર્ણ તે મૂળ દ્રવ્ય છે ને જુદા જુદા ઘાટ તે પર્યાય છે. સુવર્ણનું એક આભૂષણ બનાવ્યું તે આભૂષણ રૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ. ફરી એ આભૂષણને ગાળી નાખીને બીજો ઘાટ આપવામાં આવ્યો તો પૂર્વે આપેલા ઘાટનો નાશ થયો અને નવા ઘાટની ઉત્પત્તિ થઈ. પણ બન્નેમાં સુવર્ણ તો એનું એ જ રહ્યું. આભૂષણમાં પરિવર્તન થયું પણ તેમાં રહેલ સુવર્ણ બદલાયું નહીં. એ જ એની ધ્રુવતા.

બીજી રીતે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું –

गुण पर्यायवत् द्रव्यम्

ગુણ અને પર્યાયના આશ્રયરૂપ છે તે દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યની સાથે સદા રહેનાર, અવિનાશી ધર્મ તેને ગુણ કહે છે અને દ્રવ્યમાં સમયે-સમયે અવસ્થારૂપ પરિણમન થાય છે; તે પર્યાય છે. પર્યાય દ્રવ્યના પણ હોય અને ગુણના પણ હોય. તે પર્યાયોનું પરિણમન થયા કરે પણ દ્રવ્ય કે ગુણ ના બદલાય.

જેમ કે ઉદધિ, પાણી દ્રવ્ય છે. તેમાં સમયે-સમયે તરંગો ઊઠે છે તે તેનો પર્યાય છે. તરંગો ઊઠે ને શમી જાય. પણ તેથી પાણીમાં કંઈ પરિવર્તન આવતું નથી. તે જેમ છે તેમ જ, જેટલું છે એટલું જ રહે છે. તેમજ પાણીમાં રહેલી શીતલતા પણ તરંગોના આવવાથી બદલાઈ જતી નથી. પાણી એ દ્રવ્ય છે. શીતલતા એનો ગુણ છે, અને તરંગો એ પર્યાય છે. પાણીરૂપ દ્રવ્ય એમ ને એમ રહ્યું. શીતલતારૂપ ગુણ પણ એમ ને એમ રહ્યો પણ પર્યાયરૂપ તરંગો આવે છે અને જાય છે, તે બદલાયા કરે છે.

તરંગો પાણીમાં આવે છે માટે તે પાણીના પર્યાયો થયા. શીતલતામાં હાનિ-વૃદ્ધિ થવી, હવામાનના કારણે પાણી ક્યારેક ઉષ્ણ થઈ જાય તો ક્યારેક વધુ શીતળ થઈ જાય, એ છે ગુણનો પર્યાય. પાણી ઉષ્ણ થવા પાછળનું કારણ અન્ય દ્રવ્યનો સંયોગ હોય. સૂર્યનો તાપ હોય કે કોઈ પણ પ્રકારનો અગ્નિ હોય, પણ એ સંયોગના દૂર

થવાથી પાણી ફરી પોતાની મૂળ શીતળતાને પ્રાપ્ત કરી લે. પાણીમાંથી શીતળતાનો ગુણ ક્યારેય નાશ ન પામે.

આમ દ્રવ્યના પર્યાય તથા ગુણના પર્યાય થયા જ કરે. એક ક્ષણ પણ અટકે નહીં. પર્યાયરહિત દ્રવ્ય ન હોય અને દ્રવ્યરહિત પર્યાય ન હોય. એ જ રીતે ગુણરહિત દ્રવ્ય ન હોય અને દ્રવ્યરહિત ગુણ ન હોય. વળી એ જ ન્યાયે ગુણમાં પણ પર્યાય હોય.

આ સ્થિતિ જડ-ચેતન બન્ને દ્રવ્યોમાં રહે જ છે. સ્થૂળ પર્યાયો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય પણ સૂક્ષ્મ પર્યાયો ઘણા લાંબા સમય પછી, દ્રવ્યમાં થતા પર્યાયાત્મક ફેરફારના કારણે જ જાણી શકાય, અન્યથા દેખાય નહીં.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યને આત્મદ્રવ્યમાં સમજીએ. આત્મા દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય છે ત્યાં પર્યાય છે. તેથી આત્મામાં પણ ઉત્પાદ – વ્યય થયા કરે છે. ગતિરૂપ શરીરને ધારણ કરવા તે આત્માનો વૈભાવિક પર્યાય છે. આત્મા પોતે મનુષ્યાદિ નથી. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દેહાદિ ધારણ કરવાપણું નથી, પણ શરીરને ધારણ કરવું તે કર્મોના કારણે છે. જ્યાં સુધી કર્મ સહિત આત્મા છે ત્યાં સુધી એ અનેક દેહ ધારણ કરે છે. જેટલા દેહ ભૂતકાળે ધારણ કર્યા, વર્તમાને જે દેહમાં છે અને ભવિષ્યમાં જેટલાં શરીરો ધારણ કરશે તે બધાં જ આત્મદ્રવ્યના વૈભાવિક પર્યાયો છે. એક દેહનો નાશ થાય છે, અને બીજો દેહ ધારણ કરે છે. મૃત્યુ થાય એટલે એક દેહ છૂટી જાય એટલે નવો દેહ ઉત્પન્ન થાય. આ દશામાં આત્મા તો બન્ને દેહમાં એનો એ જ રહે. જેમ સુવર્ણનાં આભૂષણોના બદલાતા ઘાટમાં સુવર્ણ એનું એ જ રહે, તેમ આત્મા બદલાતાં શરીરમાં એનો એ જ રહે. અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્ય અને બદલાતા દેહ તે તેના પર્યાયો.

વળી એક જ શરીરમાં અવસ્થાઓ બદલાય. સર્વ પ્રથમ બાળક હોય, પછી યુવાન થાય, પછી વૃદ્ધ થાય. શરીરની આ અવસ્થાઓમાં આત્મા એ નો એ જ રહે. આત્માની અવસ્થાઓ થઈ નથી. જેણે બાળપણને જાણ્યું ને માણ્યું એ જ યુવાનીને જાણે છે ને ભોગવે છે

અને એ જ વૃદ્ધાવસ્થાને જાણે છે ને વેઠે છે. આ ત્રણેય અવસ્થાનો અનુભવ એ જ આત્માએ કર્યો. તેને બધું જ યાદ છે. શરીરની અવસ્થાઓ બદલાઈ પણ પોતે બદલાયો નથી. એ જ સાબિતી છે કે આત્મા ધ્રૌવ્ય છે અર્થાત્ નિત્ય છે અને અવસ્થાઓ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળી એટલે અનિત્ય છે.

આત્મા દ્રવ્ય છે અને જ્ઞાનાદિ તેના ગુણો પણ પરિણમનશીલ છે અર્થાત્ તેમાં પણ પર્યાયોનો ઉપ્તાદ-વ્યય થયા કરે છે.

જ્ઞાન એ જાણનાર શક્તિ છે. આત્માનું જ્ઞાન આત્માને જ જાણે, આત્માને અનુભવે તે તેનો સ્વાભાવિક પર્યાય છે. જ્ઞાન અંતર્મુખ થાય ત્યારે આત્માને જાણે, પણ બહિર્મુખ થાય ત્યારે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રવર્તતું જ્ઞાન, જગતના પદાર્થોને ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણે, એ જ્ઞાનનો વૈભાવિક પર્યાય છે. જગતને જાણવું તે આત્માના સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનનો હેતુ નથી. પણ કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને જ્ઞાનનો બહિર્મુખ વ્યાપાર થાય છે ત્યારે તે જગત સાથે જોડાય છે. જગત સાથે જોડાયેલું જ્ઞાન જડ પદાર્થોને જાણે, છતાં પોતે જડરૂપ થઈ જતું નથી. સમયે-સમયે, અન્ય-અન્ય પદાર્થોને જાણે, તે તેનો સમયે-સમયે બદલાતો પર્યાય છે. આ પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામી જાય, પણ જ્ઞાનગુણ કદી ઉત્પન્ન થાય નહીં અને નાશ પામે નહીં. ક્યારેક સ્મૃતિદોષના કારણે મેળવેલું જ્ઞાન વિસરાઈ જાય. અને ત્યારે એમ લાગે કે જ્ઞાન નાશ પામી ગયું, પણ એમ થતું નથી. જીવના ગુણરૂપ જ્ઞાન છે. તે પાણી અને પાણીના સંબંધે, જીવ સાથે રહ્યું છે. જેમ પાણીની શીતલતા, કરોડો ઉપાયે પણ સર્વથા નાશ પામતી નથી તેમ આ જીવ નિગોદ જેવા અતિ સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરે છતાં આત્મામાં રહેલો જ્ઞાનગુણ સર્વથા આવરિત થતો નથી.

સૂક્ષ્મ શરીરમાં જ્ઞાનને વ્યક્ત થવાનાં બાહ્ય સાધનો નથી. તેથી જ્ઞાન અવ્યક્ત જ રહે છે. છતાં જ્ઞાન નથી એમ કહી શકાય નહીં. જીવનું જીવત્વ જ જ્ઞાનના હોવાની સાબિતી છે.

કર્મસંયોગે જીવ જ્ઞાનાદિ ગુણના વિકારરૂપ પરિણમે છે, છતાં તે

વિકારરૂપ બની જતો નથી. આ છે ગુણની ધ્રૌવ્યતા અને ગુણમાં પરિણત થતા પર્યાયોનો ઉત્પાદ અને વ્યય. તેથી જ જેમ આત્મા સત્ છે તેમ તેના ગુણો પણ સદા અસ્તિત્વવાન છે.

આટલું વિવેચન કરવા પાછળનો હેતુ, આત્મા ક્ષણિક નહીં પણ નિત્ય પદાર્થ છે; એ બતાવવાનો છે. ગાથામાં ગુરુદેવ એ જ કહે છે કે આત્મા દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે અને પર્યાયરૂપે પલટાતો હોવાથી અનિત્ય છે. શરીરની બાલ્યાવસ્થારૂપ પર્યાયો બદલાયા પછી પણ આત્મા બદલાતો નથી. એ બધી જ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન એક આત્માને જ રહે છે.

જો આત્મા ક્ષણિક હોય તો તેને વર્તમાન પર્યાય સિવાય બીજું કશું જ જ્ઞાન હોય નહીં. ભૂત-ભવિષ્યને જાણનારો જ નષ્ટ થઈ ગયો તો કોણ જાણે? માટે આત્મા ક્ષણિક નથી પણ નિત્ય છે. આ વિષયની વધુ સ્પષ્ટતા અવસરે....